

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «БАБИН ЯР»

КОНЦЕПЦІЯ
КОМПЛЕКСНОГО РОЗВИТКУ (МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ)
БАБИНОГО ЯРУ
З РОЗШИРЕННЯМ МЕЖ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «БАБИН ЯР»

Затверджено рішенням Ученої ради
Інституту історії України НАНУ
Протокол № 4 від 7 травня 2019 р.

Затверджено рішенням Ученої ради
Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»
Протокол № 3 від 4 червня 2019 р.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Геннадій Боряк (голова)

член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту історії України НАНУ

Владислав Гриневич

д.пол.н., пров. наук. спів. Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ

Михайло Гутор

к.пол.н., завідувач архівного відділу НІМЗ «Бабин Яр»

Наталія Кашеварова

к.і.н., ст. наук. спів. Інституту історії України НАНУ

Сергій Кот

к.і.н., керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАНУ

Віктор Крупина

к.і.н., ст. наук. спів. Інституту історії України НАНУ

Фелікс Левітас

д.і.н., професор, завідувач кафедри історичної і громадянської освіти
ІІПО Київського університету імені Бориса Грінченка

Олександр Лисенко (заступник голови)

д.і.н., професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України
НАНУ

Віталій Нахманович (заступник голови)

пров. наук. спів. Музею історії міста Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування
пам'яті жертв Бабиного Яру

Тетяна Пастушенко (секретар)

к.і.н., ст. наук. спів. Інституту історії України НАНУ

Іван Патриляк

д.і.н., професор, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анатолій Подольський (заступник голови)

к.і.н., пров. наук. спів. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАНУ, директор
Українського центру вивчення історії Голокосту

Ігор Пошивайло

к.і.н., заслужений діяч мистецтв України, директор Національного меморіального комплексу Героїв Небесної
Сотні – Музею Революції Гідності

Олександра Сабецька

магістр права, помічник-консультант депутата Київської міської ради

Володимир Сімперович

к.і.н., учений секретар Національного музею історії України у Другій світовій війні

Михайло Тяглий

наук. спів. Українського центру вивчення історії Голокосту,
відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність: студії в Україні та світі»

Андрій Шуляр

архітектор, урбаніст, співзасновник агенції Urban Curators

Вікторія Яременко

к.і.н., начальник наукового відділу Українського інституту національної пам'яті

Зміст

Вступ	6
1. Меморіальний простір	9
a. Структура меморіального простору Бабиного Яру.....	9
b. Місія меморіального простору Бабиного Яру.....	11
c. Філософія меморіального простору Бабиного Яру.....	12
d. Завдання Меморіального комплексу	14
e. Цільові аудиторії Меморіального комплексу.....	14
1. А. Меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь».....	16
1. Територія Меморіального парку.....	16
2. Філософія та завдання Меморіального парку	17
3. Можливості та обмеження втручання в меморіальний простір	18
1. В. Український музей Голокосту.....	19
1. Голокост як історичне явище.....	19
2. Символічне значення Голокосту.....	20
3. Світовий досвід меморіалізації Голокосту	21
4. Український контекст меморіалізації Голокосту	24
5. Місія Українського музею Голокосту	26
6. Філософія експозиції Українського музею Голокосту.....	27
7. Загальна структура експозиції Українського музею Голокосту.....	28
1. С. Меморіальний музей Бабиного Яру.....	29
1. Бабин Яр як історичний символ.....	29
2. Місія Меморіального музею Бабиного Яру	30
3. Філософія експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	31
4. Загальна структура експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	33
2. Історичний контекст	35
a. Україна в європейській історії	35
b. Історія народів України, міжетнічних і міжконфесійних стосунків та етнонаціональної політики.....	37
c. Бабин Яр в історії України	38
d. Голокост у світовій історії	39
e. Голокост в українській історії.....	41
3. Меморіальний контекст	42
a. Способи й форми меморіалізації визначних подій минулого.....	42
b. Бабин Яр у системі меморіальних комплексів загальнонаціонального значення	43
4. Пам'яттєвий контекст	45
a. Національна пам'ять.....	45
b. Пам'ять етнічних спільнот.....	46

c. Особиста та родинна пам'ять учасників подій.....	48
d. Світові стандарти пам'яті.....	49
e. Конфлікти пам'яті та перспективи їх розв'язання	52
5. Соціальний контекст.....	54
a. Творення єдиної української політичної нації	54
b. Розвиток етнонаціонального життя народів України	55
c. Налагодження міжетнічних стосунків	57
d. Поточна громадська та державна активність у меморіальному просторі.....	58
e. Розвиток суспільної солідарності та співпраці.....	60
6. Цивілізаційний контекст.....	62
a. Цивілізаційні контексти історії України.....	62
b. Цивілізаційні контексти історії та історичної пам'яті	63
c. Цивілізаційні контексти історії й пам'яті про Голокост.....	64
d. Цивілізаційний вибір України	66
7. Містобудівний контекст	69
a. Історична топографія меморіального простору	69
b. Наявна містобудівна ситуація в меморіальному просторі.....	72
c. Містобудівні проекти в межах меморіального простору.....	78
d. Функціональне навантаження меморіального простору.....	81
e. Принципи сталого розвитку.....	83
8. Юридично-правовий контекст.....	87
a. Юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру	87
b. Наявні меморіальні інституції	87
c. Юридичні проблеми співпраці державних та недержавних структур.....	90
d. Перспективи та механізми розв'язання юридично-правових проблем.....	91
9. Адміністративно-фінансовий аспект.....	93
a. Інституційне забезпечення	93
b. Менеджмент і кадрове забезпечення	96
c. Фінансове забезпечення	97
d. Інформаційне забезпечення	98
Додатки.....	101
Тематичний план експозиції Українського музею Голокосту.....	101
Тематичний план експозиції Меморіального музею Бабиного Яру.....	106
Ключові терміни.....	108

Вступ

Бабин Яр у всьому світі відомий як один із найвизначніших і найвиразніших символів Голокосту. Разом із тим як місце пам'яті він має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни.

По-перше, під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, цивільних заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. Вони становили майже третину від загальної кількості близько 90–100 тис. жертв Бабиного Яру, киян і мешканців інших регіонів України.

По-друге, у повоєнні радянські часи Бабин Яр виявився місцем техногенної Куренівської катастрофи 1961 р., що також забрала життя до 1,5 тис. людей. Пізніше Бабин Яр стає місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, але також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, з одного боку, та владою, котра спершу намагалася взагалі знищити сам яр та пам'ять про його жертви, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про «безіменні жертви» з числа військовополонених та «мирних радянських громадян», – з іншого. У ті ж часи виникають спроби певних маргінальних груп узагалі заперечити трагедію Бабиного Яру й подати її у вигляді єврейського міфу.

Нарешті, за періоду незалежної України Бабин Яр перетворився на місце формування низки окремих історичних пам'ятей різних етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп і громадських організацій, що репрезентують нащадків жертв нацизму та комунізму. Це призвело до дефрагментації пам'яті та ускладнює спільне розуміння трагічних сторінок минулого, проявилось у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам (як групам, так і окремим особам). Слід також узяти до уваги той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які природним шляхом сформували багатоконфесійний некрополь. У повоєнний період він був майже повністю зруйнований, а потім значною мірою забудований. Цей процес триває й надалі.

Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру є набагато тривалішою, ніж період Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано та відображено в будь-яких проектах його меморіалізації.

Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, де у хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник, пам'ятний знак, а також їх групи, що не складають будь-якого архітектурного та ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується практично щорічно.

Ще вільна від забудови територія Бабиного Яру та історичного некрополя нині переважно входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника, що включає також Військове кладовище, парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва «Кирилівський Гай» та об'єкт природно-заповідного фонду «Реп'яхів Яр».

Наразі громадська та державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проектів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору. Слід зазначити, що дотепер у Києві не існує жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру.

Основні проблеми, що обумовили окреслений стан Бабиного Яру як історичного місця, безпосередньо пов'язані з позиціями різних акторів, задіяних у процесі його меморіалізації.

Із боку держави і громадянського суспільства це:

- відсутність відчуття власної історичної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічний простір пам'яті загальноукраїнського та світового рівня;
- відсутність комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору;
- сприйняття Бабиного Яру як місця винятково трагедій етнічних меншин, насамперед єврейської;
- спроби маргінальних політичних груп заперечити трагедію Бабиного Яру, передусім її єврейську складову.

Із боку єврейської спільноти це:

- прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію Бабиного Яру як зворотна реакція на радянську політику замовчування єврейської трагедії;
- культивування пам'яті про Бабин Яр і Голокост, насамперед через накидання провини іншим народам, зокрема українцям, як засіб запобігання антисемітизму та антисіонізму;
- прагнення до символічної «приватизації» меморіального простору через зведення масштабних общинних споруд як засіб демонстрації історичного триумфу над нацизмом та антисемітизмом.

Із боку інших спільнот, насамперед українців, ромів, киян, православних, це:

- прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни у контексті конкуренції пам'ятей.

Із боку всіх зацікавлених сторін це:

- відсутність власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшановувати пам'ять про «чужі» трагедії;
- брак усвідомлення абсолютної моральної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань.

Проте слід чітко усвідомлювати, що зазначені аспекти є наслідком набагато складніших проблем розвитку українського суспільства, як-от:

- невизначеність остаточного цивілізаційного вибору України, радикальні розбіжності у поглядах на подальший її розвиток у суспільстві загалом та серед окремих етнічних спільнот, насамперед українців і найбільших етнічних меншин;
- відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті, домінування політичної кон'юнктури;
- відсутність цілісної та послідовної державної етнонаціональної політики, що, зокрема, передбачала би системну інтеграцію різних етнічних спільнот до єдиної політичної нації;
- відсутність комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;
- відсутність цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;

- брак суспільної солідарності і досвіду співпраці держави та громадянського суспільства.
- небажання конструктивно враховувати сучасний досвід інших суспільств і держав у політиці пам'яті й меморіалізації трагедій такого масштабу.

Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору, як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля з розв'язання проблеми меморіалізації Бабиного Яру суттєво сприятимуть вирішенню глобальніших питань.

Автори вважають, що провідною запорукою розв'язання проблеми комплексної меморіалізації Бабиного Яру є свідомо конструктивна співпраця всіх державних установ, наукових закладів, громадських організацій, етнічних і релігійних громад, що мають завданням збереження історичної пам'яті. Першим кроком до втілення у життя цієї концепції має стати консолідація зусиль усіх сторін, щиро зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру.

1. Меморіальний простір

а. Структура меморіального простору Бабиного Яру

Концепція розглядає меморіальний простір Бабиного Яру як багатошаровий, що включає пам'ятки, пов'язані з різними періодами його історії, а саме:

- територію існуючих та знищених кладовищ з історичними спорудами: Кирилівського православного, Лук'янівського, Єврейського, Магометанського, Караїмського, Братського, німецьких військовополонених, Військового;
- зону розстрілів під час нацистської окупації;
- територію відділення табору для радянських військовополонених на стадіоні «Зеніт» (сучасний стадіон «Старт»), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників;
- шлях євреїв до місця розстрілу 29 вересня 1941 р.;
- колишні гаражі танкоремонтного господарства, де утримували євреїв уночі перед стратою;
- територію колишнього Сирецького табору для німецьких військовополонених;
- територію та історичні споруди психіатричної лікарні ім. І.П. Павлова (сучасна Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І.П. Павлова);
- зону Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р. в Бабиному Яру та на території трамвайного депо ім. Л.Б. Красіна (сучасне Подільське трамвайне депо);
- усі пам'ятники й пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру.

Меморіальний простір Бабиного Яру є прикладом комеморативної діяльності різних сторін/учасників ушанування пам'яті жертв Другої світової війни та Голокосту в Україні. Зараз на його території споруджено 31 пам'ятник і пам'ятний знак, які відображають різні традиції меморіалізації:

- Бабин Яр є прикладом радянської політики пам'яті. Майже повністю спотворена й забудована історична територія ілюструє намагання радянської влади знищити пам'ять про масове вбивство євреїв під час нацистської окупації. Відображенням радянської міфології став перший меморіал у Бабиному Яру – багатофігурний монумент 1976 р. з офіційною назвою «Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам радянської армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру»;
- Бабин Яр є прикладом репрезентації єврейської пам'яті, передусім «Менора» – пам'ятник у вигляді найдавнішого символу юдаїзму, що його було відкрито 29 вересня 1991 р., майже відразу після проголошення незалежності України;

- ромську пам'ять було належно представлено лише в 2016 р., коли до Бабиного Яру повернули та встановили пам'ятник «Ромський віз», створений ще на початку 1990-х рр.;
- про страчених тут членів українського націоналістичного підпілля нагадують гранітний Пам'ятний хрест і три гранітних плити з іменами 62 загиблих та пам'ятник Олені Телізі. Постаць поетеси на повен зріст символічно перегукується зі скульптурною композицією радянській підпільниці Т. Маркус, установленій на протилежному розі парку;
- іншим жертвам війни, історія яких не завжди пов'язана з трагедією Бабиного Яру, присвячено кілька пам'ятних знаків. Це хрести, установлені 1999 р. на території кладовища німецьких військовополонених, які утримувалися у Сирецькому таборі. Пам'ятний знак остарбайтерам або цивільними примусовим працівникам «Пам'ять заради майбутнього» 2005 р. свідчить про існування у суспільстві уявлення про Бабин Яр як про місце пам'яті всіх невійськових жертв Другої світової війни;
- низка пам'ятних знаків свідчить про «зовнішній вплив» на меморіалізацію Голокосту, відображає загальний погляд насамперед єврейських громадських організацій на меморіалізацію як обов'язково пов'язану з величними спорудами. Першим постав у 2001 р. американський проект створення у верхів'ях Яру єврейського общинно-культурного центру «Спадщина». У 2005 р. з'явилася нова ідея спорудження меморіально-релігійного центру на Єврейському кладовищі. Єврейські бізнесмени, що об'єдналися у Фонд пам'яті «Бабин Яр», запропонували звести музей із релігійно-освітнім комплексом на місці недобудованої споруди, що свого часу мала стати частиною спорткомплексу «Авангард». Із 2016 р. ця ініціатива набула нового розвитку, коли російськими олігархами єврейського походження було започатковано організацію «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"», яка проголосила найближчими роками створення музею Голокосту в Бабиному Яру.

Концепція розглядає меморіальний простір Бабиного Яру як єдиний меморіальний комплекс, що має сполучити всі наявні та майбутні об'єкти у сукупність пов'язаних єдиною ідеєю складових спільного організму, котрий об'єднає всі музеї, пам'ятники й різні традиції меморіалізації. Він має визначити спосіб/формулу інтеграції Бабиного Яру як символічного елементу до спільної загальноукраїнської історичної та пам'яттевої спадщини й перетворити його на загальнонаціональне, загальноєвропейське місце пам'яті про жертви нацистського та радянського режимів, попередження про небезпеку тоталітаризму. Цей меморіальний комплекс включатиме:

- меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», який створить естетичний та емоційний простір, що об'єднає створені до цього часу пам'ятники й має стати природним подовженням експозицій двох музеїв: Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту, так би мовити, експозицією просто неба;
- Український музей Голокосту, який повинен інтегрувати Бабин Яр до загальноєвропейської трагедії нацистського геноциду єврейського народу з акцентованою увагою до подій на українських землях, має представити українську візію історії Голокосту та українську історичну пам'ять про нього;

- Меморіальний музей Бабиного Яру, який має забезпечити музейними засобами всебічне й системне висвітлення численних трагедій та всієї тривалої історії Бабиного Яру, їх місце в пам'яті окремих людей, спільнот та українського суспільства;
- пам'ятні місця, пам'ятники, пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру, що залишаються поза межами меморіального парку.

Український музей Голокосту та Меморіальний музей Бабиного Яру становитимуть єдиний архітектурний комплекс. Точкою їх фізичного, тематичного та емоційного перетину має стати розповідь про розстріли євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. Заплановане створення «Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру» в історичній споруді контори колишнього Єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44, зважаючи на вкрай обмежені експозиційні площі, слід розглядати як пілотний проект, до зведення повноцінного музейного комплексу. Місце розстрілів 1941–1943 рр. має бути центром ландшафтного планування майбутнього меморіального парку та смисловим стрижнем усього меморіального комплексу.

в. Місія меморіального простору Бабиного Яру

Місія меморіального простору Бабиного Яру полягає в тому, щоб об'єднати існуючі оповіді про драматичні періоди історії, стати символічним елементом історичної й культурної спадщини української держави, загальнонаціональним та загальноєвропейським місцем пам'яті про жертви нацистського, радянського режимів і спотворення пам'яті про них, засторогою від небезпеки виникнення тоталітаризму в майбутньому.

Таке складне та багаторівневе місце, як Бабин Яр, не має однозначного символічного змісту, воно містить у собі всі різні смисли від багатьох процесів та «шари» часу, який минув після трагедій, що накладаються один на один. На відміну від пам'ятників, меморіалів, комеморативних церемоній/практик, які створюють чіткі символічні смислові конструкції, формують «ідентичність жертви», «образ героїв», історичне місце характеризується складністю та відсутністю єдності смислів. Місце пам'яті вміщує у собі все, що люди тут шукають, що відвідувачі знають про нього, що їх пов'язує з цим місцем. За всієї матеріальної конкретності воно набуває свого сенсу в більшій багатоманітності, ніж можна запланувати мистецькими чи науковими засобами, дозволяючи побачити себе з різноманітних перспектив.

Під час нацистської окупації Києва Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп; у повоєнні радянські часи Бабин Яр опинився в епіцентрі техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.; згодом був місцем постійного зіткнення між громадськістю та владою; нарешті, за часів незалежної України, Бабин Яр став місцем певного змагання пам'ятей між різними групами та громадськими організаціями. Отже, зважаючи на складність структури та розмаїття смислів, завдання меморіального простору полягає в тому, аби, не намагаючись звести їх усі в єдине гомогенне утворення, усе ж об'єднати їх та презентувати як сукупну цілісність, котра є невід'ємною складовою історичної й культурної спадщини сучасної України, із наголосом на символічній важливості усвідомлення уроків важкого минулого та подолання колективних травм минушини для формування сучасної ідентичності, зверненої до майбутнього.

Беручи до уваги суспільні етично-культурні норми важливим є намагання зберегти – після всіх руйнувань і трансформацій, яких зазнала територія Бабиного Яру та Дорогожицького некрополю – принаймні ті залишки оригінального ландшафту, які існують донині, убезпечити цей простір від подальших змін і руйнувань, а також сприяти розумінню відвідувачами його історико-символічного значення. У практичній площині це

означає впорядкування та об'єднання громадського парку й лісопаркової зони, де хаотично встановлено 31 пам'ятник і пам'ятний знак.

Отже місія меморіального простору Бабиного Яру полягає в тому, аби:

- у держави і громадянського суспільства – сприяти створенню відчуття першочергової власної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічний простір пам'яті загальноукраїнського та світового рівня й комплексний підхід до вшанування пам'яті, облаштування меморіального простору;
- в єврейській спільноті – подолати прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію Бабиного Яру та до символічної «приватизації» меморіального простору;
- в інших спільнот, насамперед українців, ромів, киян, православних – подолати прагнення до ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни;
- у всіх суспільних акторів – сприяти появі внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, готовності вшановувати пам'ять про «чужі» трагедії та усвідомленню абсолютної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань.

Зрештою, ця місія сприятиме розв'язанню набагато ширших проблем розвитку українського суспільства, а саме:

- визначенню остаточного цивілізаційного вибору України, усуненню радикальних розбіжностей у поглядах на подальший її розвиток у суспільстві загалом та серед окремих етнічних спільнот зокрема, українців і найбільших етнічних меншин;
- появі сформованої цілісної візії, культури та політики історичної пам'яті, припиненню боротьби різних моделей пам'яті й історичних наративів;
- формуванню цілісної та послідовної державної етнонаціональної політики, що, зокрема, передбачала б системну інтеграцію різних етнічних спільнот до єдиної громадянської нації;
- виникненню комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;
- формуванню цілісної містобудівної й пам'яткоохоронної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;
- налагодженню суспільної солідарності та досвіду співпраці держави і громадянського суспільства;
- інтеграції української політичної нації у систему гуманістичних цивілізаційних координат, на яку орієнтуються розвинені демократичні країни.

с. Філософія меморіального простору Бабиного Яру

Непересічність явищ Голокосту й Бабиного Яру, а також історичного контексту, з якими вони нерозривно пов'язані, вимагає нестандартних підходів до їх осягнення й відображення засобами музеєфікації та архітектурно-ландшафтного дизайну.

Основними відправними точками для цих рішень є:

- усвідомлення та науково вивірене формулювання погляду на Голокост і Бабин Яр одночасно як унікальні й такі, що символізують інші жакливі вияви тоталітаризму, насамперед геноциди XIX–XXI ст.;
- необхідність їх інтерпретації у широкій історичній ретроспективі та багатовимірній системі координат: моральній, ідеологічній, релігійній, політичній, соціокультурній, економічній, ментальній тощо;
- сприйняття їх як феноменів загальнолюдського, цивілізаційного порядку, що має непересічне значення як для України, так і для всього світу.

Філософія цих явищ включає такі аспекти:

- масштаб трагедій Голокосту й Бабиного Яру диктує нагальну необхідність формування цілісного простору пам'яті, інтегрованого як органічна складова до світового пам'яттєвого материка;
- поєднання у цьому просторі трьох елементів – Меморіального парку, музеїв Голокосту й Бабиного Яру – має на меті створення цілісного музейно-меморіального комплексу – складної та значною мірою унікальної пам'яттєвої локації з найвищою концентрацією носіїв пізнавальної інформації, джерел і засобів емоційного впливу, практик ушанування пам'яті;
- реконструкція подій, пов'язаних із зазначеною проблематикою, заснована на безумовному визнанні самоцінності людського життя, неприпустимості війн, збройних і терористичних засобів розв'язання суспільних антагонізмів, запереченні тоталітарних режимів і практики геноциду та державного терору в усіх можливих формах;
- гуманізація наукового знання, формування демократичного громадянського суспільства неможливі без постійного нагадування про катастрофи глобального масштабу та їх уроки для людства, необхідність безумовного дотримання принципів загальнолюдської моралі, толерантності, взаємоповаги до представників усіх соціальних, етнічних, релігійних спільнот;
- виразне постулювання збалансованих підходів до взаємодії у тріаді «особа – суспільство – держава», в якій індивіду забезпечуються захист прав і свобод, а також усі умови для самореалізації, самоідентифікації, можливості впливу на владу в рамках демократичних процедур, створення надійних запобіжників для спроб застосування насильства й репресій у будь-яких формах;
- формування меморіального простору має демонструвати політичну волю керівництва держави, усвідомлення суспільством і політичною елітою власної відповідальності за пам'ять про ті події як невід'ємну частину української історії, здатність свідомо розробляти й утілювати у життя державну політику пам'яті, що відповідає кращим світовим стандартам;
- меморіальний простір має стати своєрідним музейно-ландшафтним порталом, що даватиме змогу досягнути, співпережити, усвідомити та актуалізувати досвід трагедій Голокосту й Бабиного Яру.

d. Завдання Меморіального комплексу

Відповідно до місії меморіального простору основними завданнями Меморіального комплексу Бабиного Яру є:

- забезпечення музейними засобами збалансованого й системного висвітлення історії Голокосту, історії і трагедії Бабиного Яру, їх місця в пам'яті окремих людей, спільнот, українського суспільства та всього людства;
- формування системи державної й неформальної освіти на основі сучасних цінностей, що поєднують гуманізм, толерантність, повагу до прав людини, патріотизм і міжетнічну та міжконфесійну злагоду;
- ушанування пам'яті жертв державних і соціально обумовлених та ідеологічно мотивованих злочинів, співпраці з жертвами, їхніми родинами й іншими сучасними свідками;
- формування в Україні сучасної культури та нової історичної пам'яті, написання інклюзивної історії, зокрема включення до неї пам'яті про Голокост та інші нацистські й радянські геноциди, репресії, переслідування, опір їм;
- збирання, збереження та поширення наукової інформації про Голокост, інші геноциди, нацистський і радянський терор, опір їм, історію Бабиного Яру й Києва, історію євреїв, українців, ромів, інших етнічних спільнот, військовополонених;
- формування суспільної думки про дієву відповідальність за цей світ, за його долю та долю людства, усвідомлення обмеженості людського розуму, здатного не лише покращити світ, а й знищити його; переконання про необхідність за будь-яких умов зважати на моральні норми та цінності, народжені світовими релігіями, які не одне тисячоріччя регулювали життя суспільства;
- участь у суспільних зусиллях, спрямованих на запобігання відродженню тоталітаризму, розповсюдженню ксенофобії, зокрема антисемітизму, ромо-й українофобії, повторенню геноцидів і масового терору проти будь-яких етнічних, релігійних, соціальних та інших груп;

e. Цільові аудиторії Меморіального комплексу

Відповідно до місії, основною цільовою аудиторією Меморіального комплексу в Бабиному Яру є українська молодь, майбутні активні громадяни, котрі повинні бути вільними від ксенофобії і стереотипів тоталітарного минулого, свідомо розбудовувати відкрите толерантне громадянське суспільство та власну демократичну державу. А саме:

- школярі, студенти загальних і спеціальних освітніх закладів;
- військовослужбовці, курсанти військових навчальних закладів, які мають свідомо захищати незалежну демократичну Україну.

Важливою цільовою групою Меморіального комплексу є також іноземні туристи, офіційні делегації, дипломатичний корпус, для яких необхідно не лише побудувати науково вивірену, позбавлену ідеологічного навантаження історичну оповідь про складну й унікальну історію України XIX – початку XXI ст., демонструвати прагнення до

порозуміння та відкритої співпраці між народами, державами, а також зробити все необхідне для максимально комфортного перебування в меморіальному просторі й музеях, забезпечити переклад англійською мовою всіх елементів навігації по території, експозиціях, допоміжних приміщеннях музеїв, підготувати аудіогіди й застосунки для мобільних телефонів найбільш поширеними світовими мовами.

Меморіальний комплекс має також активно співпрацювати з іншими цільовими групами:

- освітянами;
- колишніми жертвами Голокосту та інших нацистських переслідувань, учасниками Другої світової війни, жертвами радянських репресій, Праведниками народів світу, їхніми родичами;
- членами етнічних, релігійних, політичних, інших суспільних груп, які стали жертвами Голокосту, нацистських і радянських переслідувань;
- активістами етнонаціональних, релігійних, політичних та інших громадських організацій, котрі виступають від імені постраждалих суспільних груп;
- місцевими мешканцями, киянами, жителями України;
- журналістами й політиками;
- науковцями, музейниками, архівістами, краєзнавцями;
- інтелектуальною та культурною спільнотою загалом.

Усі зазначені групи слід також заохочувати доносити до української молоді та іноземних відвідувачів свій досвід і використовувати власні фахові навички для здійснення основної місії й завдань Меморіального комплексу.

1. А. Меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»

1. Територія Меморіального парку

Меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» має охопити територію, центром якої є місце масових розстрілів євреїв Києва та інших жертв нацизму. Простір навколо нього включає численні кладовища, що виникли тут упродовж двох останніх століть. Таким чином, до складу Меморіального парку мають увійти такі історичні об'єкти:

- територія масових розстрілів і поховань під час нацистської окупації Києва у 1941–1943 рр.;
- місце знищення пацієнтів психіатричної лікарні ім. І. Павлова;
- Кирилівські кургани;
- Кирилівське православне кладовище;
- Лук'янівське православне кладовище;
- Єврейське кладовище;
- Караїмське кладовище;
- Магометанське кладовище;
- Братське кладовище;
- Військове кладовище;
- Кладовище німецьких військовополонених;
- зона техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.;
- історичні споруди, пам'ятники та пам'ятні знаки, розташовані на цій території.

Сьогодні зазначені історичні об'єкти перебувають у межах:

- Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»;
- Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника;
- парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва «Кирилівський Гай»;
- парку Шевченківського району «Бабин Яр»;
- об'єкта природно-заповідного фонду «Реп'яхів Яр»;
- КП «Київзеленбуд»;
- станції метро «Дорогожичі»;
- Київської телевізійної вежі;
- Київського телецентру;
- спортивного комплексу «Авангард»;
- відстійника списаних автобусів;
- АЗС «Motto»;
- житлового комплексу «Герцен-парк»;

- житлового комплексу «Кирилівський Гай»;
- Державного архіву Київської області;
- Територіальної державної інспекції праці в Київській області;
- Військового кладовища.

2. Філософія та завдання Меморіального парку

У результаті загального фізичного занедбання ділянки та некоординованого зростання кількості конкуруючих пам'ятників Бабин Яр і прилеглий некрополь перетворилися на хаотичний простір, що жодним чином не відповідає сенсу та значенню трагічних подій, які тут відбувалися.

Сьогодні це, насамперед, місце неорганізованого та здебільшого не дуже культурного відпочинку мешканців навколишніх житлових районів Києва. Водночас Бабин Яр – це місце паломництва українських євреїв, представників єврейської діаспори та інших гостей з усього світу, які приїжджають віддати шану жертвам Голокосту. Це також місце спогадів для всіх громадян України й киян, які згадують злочини єврейської Катастрофи, жахи нацистської окупації та радянського тоталітарного режиму.

Тому головна мета Меморіального парку полягає у створенні цілісного місця пам'яті. Воно має перетворити те, що зараз є захаращеним лісопарком і парком відпочинку, на місце, сприятливе для осмислення й віддання шани жертвам. Водночас цей простір має залишатися відкритим для подальшої меморіалізації як наслідку діалогу та співпраці різних громад і частин суспільства.

Таким чином, Меморіальний парк має розв'язувати завдання:

- у просторовому сенсі – створення чітко виокремленого простору, де як ті, хто цілеспрямовано приходить, щоб ушанувати пам'ять загиблих, так і пересічні місцеві мешканці або студенти навколишніх закладів вищої освіти, одразу відчували б пов'язаність з історією Голокосту та інших трагедій, що відбувалися на цьому місці;
- у гуманітарному сенсі – створення простору для роздумів та усвідомлення виявів виняткової нелюдськості, трагічних подій, що сталися тут у минулому, а також об'єднання сучасних громадян України будь-якого етнічного походження на підставі взаємної емпатії до минулих страждань, ствердження цінності кожного індивідуального людського життя і прагнень до побудови справедливого та гуманного суспільства;
- у сенсі меморіальної архітектури – запропонувати громадськості, державі та фахівцям ідеї створення цілісного меморіального простору як альтернативи хаотичному зведенню окремих пам'ятників і меморіалів;
- у містобудівному сенсі – створення сучасного публічного цілісного меморіального комплексу, інтегрованого у структуру міста засобами ландшафтного дизайну та монументального мистецтва;
- в освітньому сенсі – створення засобами ландшафтного дизайну й інтерпретаційних моделей простору, що здатен доносити до відвідувачів (у тому числі людей, котрі не пов'язані з цим місцем ані особистою, ані родинною пам'яттю) цінність усвідомлення минулого, але також ідеї загальнолюдської моралі, гуманізму, толерантності, демократії, громадянського суспільства, захисту прав людини, природної та духовної екології, – тобто життєствердні відповіді на зло, утілене в Голокості й інших трагедіях, які сталися у цьому місці;

- у соціальному сенсі – продемонструвати громадськості приклад якісної комплексної організації та впорядкування міської території соціалізації, комунікації й відпочинку, що має світове історико-меморіальне значення.

3. Можливості та обмеження втручання в меморіальний простір

Зважаючи на складний і конфліктогенний історичний та пам'яттєвий контексти меморіального простору, а також на те, що майже всю територію Меморіального парку становлять місця розстрілів, поховань і знищення тіл, під час його створення слід дотримуватися таких принципів та обмежень:

- зберегти об'єкти культурної спадщини, а також усі існуючі меморіальні об'єкти та інші споруди на території Меморіального парку;
- не планувати зведення нових будівель і великих споруд;
- створити простір із можливістю розвитку у часі, де в подальшому, за необхідності, можуть бути встановлені нові пам'ятники;
- розробити правила розвитку території, у тому числі визначити параметри для нових пам'ятників і зони їх можливого встановлення, ураховуючи необхідність раціонального використання земельних ділянок і композиційного узгодження з довкіллям;
- утриматися від встановлення та проектування нових пам'ятників до завершення створення Меморіального парку;
- максимально зберегти і проявити існуючий природний ландшафт в історичному контексті;
- мінімізувати використання в дизайні Меморіального парку нових етнонаціональних, релігійних і політичних символів;
- залишити територію Меморіального парку публічною та створити комфортні умови для людей з обмеженими фізичними можливостями;
- урахувати заборону на пересування по похованнях при організації пішохідної схеми території;
- не встановлювати паркани та не створювати відгороджені ділянки на території Меморіального парку;
- розробити підходи до меморіалізації історичних об'єктів, пам'яток і пам'ятників поза межами Меморіального парку, які є частиною меморіального простору Бабиного Яру;
- створити зручну навігацію по Меморіальному парку та меморіальному простору поза його межами у вигляді інформаційних стендів і знаків;
- дотримуватися затверджених режимів використання територій обох історико-меморіальних заповідників і територій затверджених охоронних зон історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та пам'ятки національного значення Кирилівська церква;
- дотримуватися принципів сталого розвитку (див. розділ 7 «Містобудівний контекст»);
- використовувати економічно обґрунтовані рішення та надавати пріоритет екологічним технологіям.

1. В. Український музей Голокосту

1. Голокост як історичне явище

Попри той факт, що Голокост посідає важливе місце у сучасних західних студіях (щонайменше історії XX ст.), світова історіографія не дає однозначної відповіді на питання про його зміст, періодизацію та причини. Стандартне визначення, згідно з яким Голокост – це геноцид, здійснений упродовж Другої світової війни нацистською Німеччиною за допомогою колабораціоністів, під час якого в 1941–1945 рр. було системно вбито близько 6 млн європейських євреїв, – концентрує увагу на, безумовно, найжахливіших подіях, але залишає за полем зору низку важливих питань, насамперед:

– чи були частиною Голокосту переслідування євреїв у нацистській Німеччині та на окупованих нею територіях до початку їх фізичного масового знищення влітку 1941 р.?

– чи були частиною Голокосту переслідування і знищення євреїв іншими державами та збройними формуваннями в той самий час, які здійснювалися ними самостійно, відповідно до їхньої власної ідеології та політичних цілей?

– чи було частиною Голокосту масове переслідування та знищення нацистською Німеччиною інших етнічних, релігійних, соціальних груп: сінті й ромів, слов'ян, свідків Єгови, душевнохворих, гомосексуалістів?

– що було причиною Голокосту?

– яким є місце Голокосту у світовій історії?

Насправді, однозначних відповідей на ці питання надати неможливо, адже вони залежать від кута погляду на це історичне явище.

Якщо дивитися на Голокост у контексті єврейської історії, то логічно сприймати його як апогей багатовікового європейського антисемітизму, колективну спробу нарешті позбутися євреїв як частини європейського суспільства. Тоді, власне, нацистський геноцид на безпосередньо підвладних Райху теренах буде лише центральною подією, довкола якої розташовуватимуться:

– довоєнні переслідування та обмеження євреїв у країнах Центральної Європи (насамперед у Німеччині, Румунії, Польщі);

– депортації та геттоїзація євреїв під час війни (Райхом і СРСР на окупованих ними польських землях; у Румунії та на захопленій нею частині СРСР; Японією на зайнятій території Китаю);

– фізичне знищення євреїв під час війни іншими її учасниками (насамперед Хорватією, литовськими, польськими, радянськими, українськими недержавними або нерегулярними збройними формуваннями);

– утиски й депортації до нацистських таборів смерті євреїв із країн-союзниць і сателітів Райху (Болгарія, Франція, Словаччина, Данія, Італія, Угорщина), здійснювані під німецьким впливом;

– різні форми переслідування євреїв у повоєнні часи (насамперед у Польщі та СРСР).

Загальним наслідком цих подій стало руйнування центрально-східноєвропейської єврейської спільноти та зникнення європейського осередку єврейської цивілізації.

Якщо ставити у центр європейський контекст історії Голокосту, то слід звернути увагу не лише на антисемітизм, а й на низку ширших явищ:

- розвиток позитивної науки як способу необмеженого пізнання світу та систематизації історії, зокрема на основі расової теорії;
- винайдення раціональних засобів перетворення та «поліпшення» суспільства (євгеніка, модернізація, соціальна інженерія тощо);
- імперіалізм і колоніалізм як загальнополітичні причини обох світових війн;
- націоналізм як ідейно-політична основа не лише творення незалежних держав, а й утисків і переслідувань на етнічному ґрунті.

Особливості історії кожної країни, зокрема під час Другої світової війни, також мають відбиватися на баченні Голокосту. Такий підхід є принциповим, адже він заперечує саму потребу в уніфікованій історії Голокосту. Навпаки, кожна країна та кожен народ мають запропонувати власний погляд на це явище загальноєвропейського, ба навіть світового масштабу. Слід підкреслити, що йдеться не про регіональні історії винищення євреїв, а про національні контексти загальноєвропейської історії цього геноциду. Лише за такого підходу Голокост може бути по-справжньому інтегрований до будь-якої національної історії.

Україна так само має запропонувати свій власний погляд на Голокост. Тим більше, що будь-які спроби створити простий наратив Катастрофи в Україні відразу стикаються з тим фактом, що як такої України під час Другої світової війни не існувало – у сенсі не лише політичної суб'єктності, а й адміністративно-територіальної єдності. Початок війни українські землі зустріли у складі СРСР, Польщі, Румунії, Угорщини. Упродовж німецько-радянського воєнного протистояння та, власне, Голокосту вони перебували у складі Німеччини, Румунії (Буковина, губернаторство Трансністрія), Угорщини (Закарпаття). Причому німецьку окупаційну зону було поділено між Генерал-губернаторством (Галичина), райхскомісаріатом Україна (решта Правобережжя), територією військової адміністрації (Лівобережжя, Крим). Доля євреїв на всіх цих землях була різною й не становила єдиної історії.

У ХХ ст., як і в попередніх періодах своєї історії, Україна перебувала між Європою та Азією, що обумовило особливості її історії, зокрема під час Другої світової війни. На відміну від решти Європи, яка або взагалі не знала комуністичного терору, або спізнала його в доволі пом'якшеному варіанті, на території України відбулися два нацистських геноциди – євреїв і ромів, та два радянських – українців і кримських татар. Ще однією особливістю, порівняно з історією інших європейських країн, стало те, що ці геноциди відбувалися на тлі масових убивств і переслідувань, жертвами яких були мільйони жителів України різного етнічного походження. Цей контекст не може й не має бути зігнорований, адже саме він дає можливість подивитися на Голокост із загальнолюдського погляду як на жахливий приклад моральної кризи, кризи спроб фетишизації науково-технічного прогресу як запобіжника проти антилюдяності. Історія України у ХХ ст. є наочним підтвердженням не просто обмеженості людської здатності, а хибності самої ідеї перебудувати світ та суспільство на свій розсуд, винаходити штучну мораль і ділити людство на «корисні» та «шкідливі» стани чи групи.

2. Символічне значення Голокосту

Таке значуще історичне явище, як Голокост, здатне нести різне символічне навантаження. Воно так само залежить від історичного та пам'яттєвого контексту, в якому ми розглядаємо саму Катастрофу.

Для домінуючої єврейської історичної пам'яті Голокост – це узагальнений символ антисемітизму та його руйнівних наслідків. Пам'ятати про нього важливо як євреям, так і всім іншим народам. Євреям – адже Голокост демонструє важливість існування держави

Ізраїль як прихистку для всіх євреїв світу на випадок нових переслідувань. Неєвреям – тому, що усвідомлення своєї відповідальності за причетність до нацистського геноциду (безпосередньо або через відмову в допомозі євреям) має стати запобіжником відродженню масового антисемітизму та запорукою політичної й суспільної підтримки Ізраїлю в умовах жорсткого протистояння з радикальною частиною ісламського світу.

Для сучасної Європи Голокост – це символ небезпеки агресивного націоналізму та ксенофобії, відмови від демократичних цінностей і порушення прав людини. У такому сенсі він слугує просуванню ідей толерантності, прав різних етнічних, гендерних і релігійних меншин, розбудові мультикультурного ліволіберального суспільства, в якому завданням держави є, насамперед, задоволення потреб кожної окремої людини.

У контексті специфіки українського історичного досвіду нацистських і комуністичних геноцидів існує нагальна потреба зробити наголос на іншому, принциповому, аспекті символіки Катастрофи. Голокост має розглядатися як універсальний символ усіх геноцидів, учинених від кінця XIX до початку XXI ст. – від Бельгійського Конго до Дарфура. Це не перетворює Голокост на «ще один» геноцид, але й не залишає його, де-факто, «поза історією» як абсолютно унікальне явище. Так само, як Велика Французька революція є архетипом усіх попередніх і подальших революцій, так і Голокост має розглядатися як архетип усіх геноцидів, що відбулися до та після нього.

Саме приклад Голокосту демонструє небезпеки низки ключових процесів модерної історії:

- проголошення необмеженості та всесильності людського розуму в пізнанні світу й визначенні шляхів його перебудови «на користь людству»;
- винайдення суспільної етики, що єдиним джерелом має «наукове» бачення світу та закладає моральну основу для тотального терору й геноцидів;
- проголошення права на насильство заради втілення у життя планів створення «ідеального суспільства»;
- заперечення демократії, свободи, зневага до людської індивідуальності.

Цей шлях уже призвів людство до багатомільйонних гекатомб нацизму й комунізму, які в ім'я розбудови «справедливого», «раціонального» та «процвітаючого» суспільства не вагаючись знищували цілі «ворожі» народи та «класи». Християнська цивілізація також знала масові винищення населення, насамперед за релігійною ознакою. Але ж саме пострелігійний світ уперше з часів поганства повернув до історії ті системні геноциди, загальним символом яких слід уважати єврейську Катастрофу.

Історія Голокосту повинна закликати нас до дієвої відповідальності за цей світ, за його долю та майбутнє людства. Вона обов'язково має включати усвідомлення обмеженості людського розуму, здатного не лише «поліпшити» світ, а й знищити його. Це диктує необхідність за будь-яких умов зважати на моральні норми та цінності, народжені світовими релігіями, які не одне тисячоріччя регулювали життя суспільства.

3. Світовий досвід меморіалізації Голокосту

Щорічно мільйони людей відвідують пам'ятні місця, музеї, пов'язані з історією Голокосту. Такі музеї у другій половині XX ст., особливо в останні його десятиліття, з'явилися в багатьох західно- та центральноєвропейських столицях, так само, як і в Північній Америці, Австралії та навіть у Південній Африці – загалом там, де домінуючими проголошено цінності ліберальної західної цивілізації, історія Голокосту в рамках котрої сприймається як один із наріжних каменів історичної свідомості.

Такі установи можуть бути окреслені як «меморіальні музеї». Згідно з офіційним визначенням Міжнародного комітету меморіальних музеїв у пам'ять масових злочинів (ІСМЕМО, 2007 р.):

«Їх метою є вшанування пам'яті жертв державних і соціально обумовлених та ідеологічно мотивованих злочинів. [...] Оскільки ці установи співпрацюють із жертвами та іншими сучасними свідками, їх робота також набуває психосоціального характеру. Їхні зусилля, спрямовані на передачу інформації про історичні події, морально обґрунтовані й мають на меті встановити певні зв'язки з сьогоденням, не відмовляючись від історичної перспективи».

Стосовно відображення тематики Голокосту такі музеї можна **розподілити на 3 групи**.

1. Спеціально створені з метою надати оповідь про Голокост як трагедію єврейського народу. Передусім це Національний меморіал катастрофи та героїзму єврейського народу «Яд Вашем», створений в Єрусалимі 1953 р., музейна експозиція якого від початку фокусується на передумовах, причинах і наслідках Голокосту та подає цю подію в контексті оповіді історії єврейського народу. Схожі (але не ідентичні) установи виникли в Парижі (Меморіал де ла Шоа, який веде свій родовід від Центру документації сучасного єврейства, заснованого ще під час Голокосту в 1943 р., та доповненого 1956 р. меморіалом Невідомим єврейським мученикам, перетвореним у 2005 р. на Меморіальний музей Шоа (Голокосту)) та Берліні (Меморіал пам'яті жертв Голокосту).

2. Присвячені Голокосту і трагічним подіям інших груп. Тенденція до надання меморіального значення іншим жертвам націонал-соціалізму, які тривалий період залишалися поза науковою та суспільною увагою, спонукає останнім часом деякі установи доповнювати постійні експозиції (або додавати тимчасові виставки) з представленням долі ромів, гомосексуалів, свідків Єгови, політичної опозиції нацизму. У певних випадках це призводить до концептуального перегляду самого терміна «Голокост», коли його зміст розширюють і пропонують трактувати як не лише долю євреїв під час нацизму, а й нацистську політику стосовно інших «небажаних» із расово-ідеологічної та соціально-політичної перспектив груп жертв (наприклад, Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні, відкритий 1993 р. за результатами висновків комісії президента США про необхідність збереження пам'яті про Голокост). Фонд «Меморіал убитим євреям Європи», який було створено в Берліні 2005 р. за рішенням Бундестагу від 1999 р., також опікується спорудженими нещодавно Меморіалом загиблим сінті й ромам та Меморіалом жертвам нацистських переслідувань гомосексуалів.

3. Деякі музеї мають історію Голокосту частиною експозиції, яка присвячена ширшим питанням, як-от права людини (Kazerne Dossin – Меморіал, музей та центр документації Голокосту і прав людини, Мехелен, Бельгія), толерантність (Музей толерантності в Лос-Анджелесі), історія єврейської громади країни (Єврейський історичний музей в Амстердамі, «Полін» – Музей історії євреїв Польщі та багато інших), історія релігійних груп і меншин (Центр Голокосту та релігійних меншин в Осло) тощо.

В останні десятиліття, разом з інтеграцією країн колишнього радянського блоку до Європейського Союзу (а відповідно, і до пануючого у цьому об'єднанні культурно-історичного дискурсу), такі меморіальні музеї з'явилися або заплановані в низці столиць (Будапешт, Бухарест, Варшава). Водночас індикатором прагнення урядів держав доєднатися до цього західноєвропейського розуміння важливості Голокосту як невід'ємної історичної складової може слугувати форма фінансування спорудження та утримання музеїв. Якщо створення європейських музеїв Голокосту було профінансовано урядами країн або партнерськими угодами урядів із приватними та міжнародними донорами, то Єврейський

музей і центр толерантності (Москва), Меморіальна синагога на Поклонній горі (Москва), Музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні» (Дніпро) створені та існують на приватні кошти.

Одна з рис меморіальних музеїв Голокосту полягає в тому, що вони можуть існувати як безпосередньо на місці (у країні), де ці події відбувалися, так і в тих державах, де проявів Голокосту не було, але в культурно-суспільному просторі є усвідомлення необхідності пам'ятання про нього.

За формами архітектурного рішення та втручання в меморіальний простір музейні установи також **розподіляються на 3 групи:**

1. Меморіали на місцях убивств і поховань. У багатьох європейських країнах з'явилися установи, побудовані на місці колишніх пунктів збору, концентраційних таборів і в'язниць, що отримали назву «місця пам'яті». Зазвичай вони вважаються чимось іншим, ніж пам'ятник або музей, навіть якщо вони нагадують обидва. Вони охоплюють не тільки оригінальні об'єкти, такі, як колишні концентраційні табори, а й наново зведені меморіали. Їм притаманні такі риси:

- вони є місцями скоєння злочину;
- вони є місцями страждання;
- вони часто є кладовищами – як символічно, так і фізично;
- вони є політичними пам'ятниками;
- вони є місцем для навчання;
- «місця пам'яті», які перебувають у місці історичної події, також є палімпсестами – у тому сенсі, що ці місця мають історію, котра не обмежується подіями 1933–1945 рр., а іноді й перед ними, і тому вони неоднозначні;
- вони є, особливо у сучасному суспільстві, де велику роль відіграють медіа, місцями для індивідуальних і колективних рефлексій.

Саме таким є меморіал, відкритий 2004 р. на місці табору смерті Белжець (Польща), що складається з упорядкованої зони поховання понад 400 тис. єврейських жертв операції «Райнгард», великого пам'ятника та музею з освітнім відділом. Такий чинник, як автентичне місце злочину і страждань (а саме масових поховань жертв) принциповим чином обумовлює вигляд та концепцію «місць пам'яті». Наявність масових поховань потребує відповідних архітектурно-ландшафтних рішень. У випадку Меморіалу «Белжець» було проведено ретельні неінвазивні археологічно-топографічні дослідження, зону поховань захищено та забезпечено від втручання і зникнення, а новостворений меморіальний комплекс вдало вписав місця поховань до ландшафту меморіальної зони.

2. Меморіали в історичних спорудах (Державний музей «Аушвіц-Біркенау», який зберігає та презентує автентичні споруди табору – бараки, огорожу, руїни газових камер і крематоріїв, водночас наповнюючи справжні споруди експозиціями та за допомогою екскурсійного супроводу презентуючи історичні відомості).

3. Меморіали, створені на «чистих місцях». У випадках, якщо вони формуються не на місці трагічних подій, автори концепції та архітектори можуть обрати будь-які рішення для втілення своїх задумів (Меморіал «Яд Вашем» (Єрусалим), Меморіал жертвам Голокосту в Берліні або Меморіальний музей Голокосту у Вашингтоні).

Різні меморіали Голокосту відбивають різну візію цього явища залежно від контексту та національного простору, в якому вони з'явилися. У багатьох випадках «місця пам'яті» проходять довгий шлях між початковою ініціативою й остаточним утіленням проекту – це стосується передусім тих із них, які є місцем страждання та загибелі більше ніж однієї групи

жертв. Причинами тривалих дискусій та інколи запеклих баталій є спроби знайти баланс у представленні в меморіальному просторі голосу кожної з них, що може бути ускладненим змаганням пам'ятей різних груп жертв, впливом усталених політико-історичних міфологем або невідповідності локальних моделей пам'яті національним чи міжнародним, які починають відігравати свою роль при ухваленні рішень. Такі меморіали можна **розподілити на 4 групи**:

1. Меморіали, що відображають одну візію Голокосту (Яд Вашем, Єрусалим). Вони презентують оповідь про трагедію єврейського народу. Музейна експозиція фокусується на передумовах, перебігу та наслідках Голокосту й подає цю подію в контексті історії єврейського народу.

2. Меморіали, що віддзеркалюють багато візій Голокосту (Державний музей «Аушвіц-Біркенау»). Показовою є історія формулювання меморіального ландшафту та експозиції у символічному місці – колишньому таборі смерті Аушвіц, яке за останні десятиліття пододало складний шлях – від усталеного у соціалістичному просторі місця загибелі «мирних громадян» від рук «німецько-фашистських загарбників» до комплексного та поліфонічного за смислами місця спільної пам'яті про Голокост, геноцид ромів, польських релігійних, етнічних жертв і жертв із різних країн, які протистояли нацизму або вважалися «небажаними», а також припускає співіснування в одному меморіальному просторі розмаїття національних історичних презентацій.

3. Меморіали, що відображають національні візії народів/країн, де відбувався Голокост (Фонд «Меморіал пам'яті вбитих євреїв», Берлін).

4. Меморіали, що відтворюють національні візії народів/країн, де не відбувався Голокост (Меморіальний музей Голокосту у США та ін.).

Отже одного зразка вшанування жертв Голокосту у країнах світу не існує. За способом представлення цієї теми в музейних експозиціях, за формою архітектурного рішення на місці пам'яті, за ступенем включення національного контексту(тів) країн до наративу про обставини знищення євреїв, балансом у представленні в меморіальному просторі голосу іншим жертвам нацизму – усі меморіали Голокосту відрізняються та мають свою специфіку.

4. Український контекст меморіалізації Голокосту

Пам'ять про Голокост на українських землях, які до 1991 р. перебували у складі СРСР, формувалася ізольовано від світових меморіальних процесів. На особливості/проблеми цієї пам'яті в Україні впливає низка явищ, пов'язаних, у першу чергу, зі специфікою перебігу тут подій Другої світової війни та їх меморіалізацією.

У сучасній Україні пам'ять про цю війну в більшості громадян асоціюється переважно зі вшануванням загиблого солдата-червоноармійця, солдата-переможця, на відміну від країн західної демократії, де жах війни символізує Голокост. Масштаби втрат, з урахуванням загибелі військовополонених, в Україні, як і в усьому колишньому СРСР, були на порядок вищими, ніж у західноєвропейських країнах. З іншого боку, в українському суспільстві залишається потужним вплив радянського концепту «Великої Вітчизняній війні», який полягає у вшануванні «героїчної Червоної армії», котра «принесла перемогу». За цих обставин пам'ять про всі невійськові втрати вважалася другорядною, неважливою, а згадувати про масові вбивства євреїв в окупованій Україні було ще й неофіційно заборонено.

Так само, втрати серед цивільного населення, які на Заході переважно зводяться до жертв Голокосту, в Україні та на інших радянських територіях, що потрапили під німецьку окупацію, були незрівнянно більшими. Радянська влада ці втрати у своїй політиці пам'яті

повністю ігнорувати не могла, і через два десятиліття після завершення війни у СРСР почали встановлювати пам'ятники, проводити офіційні меморіальні церемонії, присвячені «жертвам фашизму». При цьому згадки про їх етнічну належність замовчувалися, а для написів на пам'ятниках використовували евфемізм «мирні радянські громадяни». Також особливістю зображення жертв нацизму в той час, найбільше радянських військовополонених, стала їх героїзація, створення типажу «борців-антифашистів».

Контекст меморіалізації Голокосту в радянській Україні буде не повним, якщо не згадати діяльність дисидентів, єврейських активістів, сіоністів, для яких пам'ять про трагедію була важливою точкою самоідентифікації, ентузіастів, котрі за тих обставин у повоєнний час наважувалися вимагати гідного вшанування пам'яті про розстріляних євреїв, на свій страх і ризик збирали матеріали про ці події. Тож пам'ять про Голокост тут тісно перепліталася з боротьбою за права людини, свободу слова, демократію, проти тоталітаризму, за єврейське етнонаціональне відродження. З іншого боку, ігнорування офіційною наукою досліджень теми Голокосту, закритість архівів призвели до появи різноманітних міфів, домислів щодо місць злочинів, їх учасників, кількості жертв, частина з яких і до цього часу не до кінця спростовані.

Після розпаду СРСР в Україні розпочалася суспільна дискусія щодо трактування подій Другої світової війни, яка фактично стосується вибору загальної моделі пам'яті, ба навіть пов'язана з питанням цивілізаційного вибору – творення незалежної, зорієнтованої на Європу, демократичної Української держави, чи політичного утворення в орбіті Росії з ностальгією по радянському минулому, збереженням концепту «Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні».

У цій дискусії важливу роль почали відігравати раніше заборонені групи учасників війни та прихильники вшанування пам'яті про них. З одного боку, це були «герої війни», як-от учасники українського самостійницького руху. З іншого – різноманітні категорії «жертв» (остарбайтери, радянські військовополонені, в'язні нацистських концтаборів, неповнолітні в'язні, кількість яких також обчислювалася в мільйонах), які створили об'єктивну (зважаючи на кількість таких жертв) конкуренцію жертвам Голокосту. Особливо відчутно це проявилось під час гуманітарних виплат уряду ФРН колишнім жертвам націонал-соціалізму в 1996–2007 рр. Вони стали потужним стимулом для творення громадських організацій, політичної й суспільної активності в Україні цих категорій учасників війни, включення їх до офіційних комемораційних заходів.

В Україні існують ще інші групи жертв геноцидів, які також зазнавали репресій (із боку нацистів чи радянської влади) за етнічною ознакою. Насамперед це українці – жертви Голодомору, роми та кримські татари, які певною мірою конкурують з єврейськими жертвами за увагу до себе суспільства і влади.

Найбільш конфліктним виступає вшанування пам'яті про вбитих євреїв та українських націоналістів, котре пов'язане з проблемою (як реальною, так і штучно перебільшеною, насамперед радянською й російською пропагандою) співучасті представників ОУН у злочинах націонал-соціалістів проти євреїв на українських землях. До того ж процес меморіалізації українського національно-визвольного руху відбувався набагато інтенсивніше (особливо в регіонах активної діяльності УПА та підпілля ОУН), ніж подій Голокосту.

Жертви націонал-соціалізму були не єдиними, пам'ять про кого тривалий час ігнорувалася у СРСР. Ушанування пам'яті про мільйони багатоетнічних жертв сталінських репресій, Голодомору зайняла важливе місце у сучасній комемораційній політиці Української держави.

Переосмислення подій Другої світової війни, особливо питань Голокосту в Україні відбувалося під зовнішнім тиском із боку науковців, істеблішменту Росії, країн Заходу,

Ізраїлю, США, які мають свій власний усталений, підкріплений науковими дослідженнями погляд на цю тему, і є важливою складовою внутрішньої й зовнішньої політики цих держав.

Усі, попередньо перелічені моменти, указують на те, що Україна має свою, відмінну від інших країн, історію та інший трагічний досвід (у тому числі часів війни), який неможливо зігнорувати – як на рівні масової свідомості, так і на рівні державної політики. Тому просто механічне запозичення досвіду меморіалізації Катастрофи, котрий склався в інших країнах, за інших обставин, не матиме сенсу. Пам'ять про Голокост в Україні повинна формуватися з урахуванням місцевого досвіду.

5. Місія Українського музею Голокосту

Створення Українського музею Голокосту біля Бабиного Яру має, насамперед, сприяти розв'язанню проблем і конфліктів навколо меморіалізації цього історичного явища в Україні:

- після багатьох десятиліть навмисного забуття, спалювання та фальсифікації історії Бабиного Яру, замовчування і спотворення історії Голокосту належним чином меморіалізувати в національному масштабі це явище шляхом створення музею, який усебічно та комплексно презентує причини, суть, перебіг і наслідки Голокосту в Європі у цілому та на теренах України зокрема;
- роз'яснити/показати масштаби, значення, причини та наслідки переслідування й убивств євреїв, ромів та інших «шкідливих» із погляду нацистської ідеології груп, які відбулися в роки війни, у контексті світової історії, подій у нацистській Німеччині та інших країнах-учасницях війни;
- з огляду на важливе місце, яке це явище посідає в пам'яті єврейської та ромської спільнот, демонструвати важливість пам'ятання про Голокост в Україні, його причин і наслідків для цих етнічних меншин та їх сучасного життя;
- у контексті погляду на Голокост як на універсальний символ усіх геноцидів, учинених від кінця XIX до початку XXI ст. (від Бельгійського Конго до Дарфуру), сприяти осягненню українським суспільством небезпек тоталітаризму, ксенофобії, зокрема антисемітизму, ромо- та українофобії, повторення геноцидів і масового терору проти будь-яких етнічних, релігійних, соціальних й інших груп;
- урахувати не лише різнобічний світовий досвід меморіалізації Голокосту, а й представити український контекст та українську візію його історії як універсального символу всіх геноцидів, скоєних від кінця XIX до початку XXI ст.;
- сприяти інтеграції Голокосту до української історичної пам'яті та історії України – до світової;
- сприяти формуванню в Україні інклюзивної культури пам'яті через усвідомленню українським суспільством того факту, що історія етнічних меншин, які впродовж століть жили на теренах сучасної України та робили значний внесок до її історії та культури, має стати невід'ємною складовою українського загальнонаціонального історичного нарративу, тобто оповіді про минуле;

- сприяти перетворенню історії Голокосту з чинника міжетнічних конфліктів на чинник міжетнічного порозуміння через взаємне вшанування жертв, переосмислення та пробачення історичних провин;
- сприяти науковому вивченню та викладанню історії Голокосту в Україні й різним формам комеморації цього явища відповідно до міжнародних та європейських політичних рішень, починаючи з Міжнародного форуму сприяння пам'яті про Голокост, що відбувся 2000 р. у Стокгольмі, відповідних рішень українських органів влади;
- сприяти виконанню положень щодо включення історії Голокосту до освітніх програм для середніх і закладів вищої освіти України – а отже у формування системи формальної та неформальної освіти та просвіти на основі сучасних цінностей, що поєднують гуманізм, толерантність, повагу до прав людини, патріотизм, міжетнічну й міжконфесійну злагоду.

6. Філософія експозиції Українського музею Голокосту

Експозиція Українського музею Голокосту має достовірно та виважено розповідати про трагічні і складні події минулого, але водночас не втрачати основної мети, утіленої у визначеній місії Музею.

Пропонована назва – Український музей Голокосту – відбиває основні сторони його діяльності, що:

- присвячена дослідженню та висвітленню Голокосту як цілісного історичного явища загальноєвропейського і світового масштабу;
- прагне органічно інтегрувати історію Голокосту до всієї української історії ХХ ст., і в такий спосіб сприяти інтеграції української історії до загальноєвропейської та світової.

Експозиція Музею має:

- інтегрувати історію Голокосту до світової історії, історії окремих країн і народів зі збереженням її особливого звучання;
- відбивати унікальність Голокосту як непересічного історичного явища та одночасно його універсальність як символу всіх геноцидів у світі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.;
- створювати багатовимірний нелінійний наратив, що органічно поєднував би різні тематичні та сюжетні лінії, пов'язані з місцем Голокосту в різних історичних контекстах;
- демонструвати вплив Голокосту на сучасний світ, реальну роль пам'яті про нього в розбудові майбутнього України;
- надавати оцінки історичних подій та акторів без огляду на усталені стереотипи, установлені повоєнними політичними домовленостями й суспільними упередженнями;
- наближати історію Голокосту до відвідувача шляхом апелювання до особистої/родинної пам'яті незалежно від його етнічного/національного походження;

- відмовитися від жорсткого накидання відвідувачеві певної історичної «ролі» в пам'яттєвій моделі залежно від його етнічної/національної належності;
- розбудовувати «комфортний» діалог із будь-яким відвідувачем шляхом надання йому можливості тимчасового умовного ототожнення себе з різними історичними акторами;
- максимально підкреслювати етичний аспект трагедії Голокосту, пов'язаний зі свідомим скасуванням усіх загальноприйнятих норм моралі;
- оцінювати будь-які політичні концепції, режими та рухи насамперед із морального погляду;
- постійно нагадувати відвідувачеві про необхідність у будь-якій складній ситуації особистого чи суспільного характеру насамперед робити відповідальний моральний вибір.

7. Загальна структура експозиції Українського музею Голокосту

При розробці структури експозиції Українського музею Голокосту слід виходити з чіткого розуміння того, що Голокост, як будь-яке складне та масштабне історичне явище, не мав лінійної одновимірної історії, котру можна було б описати за однозначною схемою «причини – перебіг – наслідки». Причини Голокосту полягають у площинах ідеологічного, політичного, етичного характеру. Перебіг його був різним у різних країнах та на різних територіях. Крім того, Голокост відбувався на тлі цілої низки безпосередньо пов'язаних із ним подій і ширших контекстів. Нарешті, результати Голокосту – це не лише безпосередні людські втрати, а й радикальні повоєнні зміни ідеологічного та політичного характеру, що відбулися, насамперед, у західних країнах, а згодом поширилися та поширюються на схід Європи, у Південну Америку тощо.

Отже структура експозиції, з одного боку, має зважати на суто фізичні архітектурно-планувальні обмеження, які вимагають побудови певної послідовності наративу, зокрема для проведення екскурсій, з іншого – мають надавати можливість конструювати декілька таких послідовностей, що інколи можуть мати паралельний характер, а інколи перетинатися. Крім того, певним надзавданням є створення точок змістового та фізичного перетину з експозицією Меморіального музею Бабиного Яру, з яким, відповідно до цієї концепції, Український музей Голокосту має утворювати єдиний архітектурний комплекс.

Зважаючи на все це, пропонується використати такі структурні рішення для експозиції Українського музею Голокосту.

Тематико-хронологічна структура експозиції складається з трьох великих блоків – «Передісторія Голокосту», «Історія Голокосту», «Наслідки Голокосту». Передісторія Голокосту поділяється на історію ідеологій і політичну історію. Історія Голокосту має три смислових «концентричних кола» наративу – «Переслідування євреїв Третім Райхом», «Доля євреїв поза межами нацистського панування», «Голокост у контексті історії модерного тоталітаризму та геноцидів». Нарешті, наслідки Голокосту є єдиним блоком, що розкриватиме ідеологічні й політичні зміни в повоєнному світі.

Ця тематико-хронологічна структура має наскрізний розподіл на чотири національних/цивілізаційних лінії – історія Заходу, історія Німеччини, історія євреїв, історія України. Такий розподіл має забезпечити розгляд усієї історії Голокосту з різних перспектив – із перспективи цивілізації, у межах якої Голокост визрів і відбувся; із перспективи держави та народу, які Голокост здійснили; із перспективи народу, що став його жертвою; із

перспективи країни, що стала одним з епіцентрів Голокосту. Зважаючи на те, що до кінця ХХ ст. Україна не мала власної державності, її історія розглядатиметься також у контексті історії Росії/СРСР, Австро-Угорщини та східноєвропейських держав, до складу яких у різні часи входили українські землі.

Загальною наскрізною темою, що підкреслює провідну проблему, пов'язану з символікою та сучасним значенням Голокосту, та має об'єднувати всю експозицію, стане тема «Голокост і моральний вибір». У різних аспектах вона виникатиме в кожному розділі та на прикладах конкретних доль демонструватиме складність становища й особистого вибору людини за часів соціальних катастроф.

Нарешті, композиційно центральною темою експозиції та точкою її перетину з експозицією Меморіального музею Бабиного Яра стане розповідь про масовий розстріл євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р.

1. С. Меморіальний музей Бабиного Яру

1. Бабин Яр як історичний символ

Бабин Яр – це складний історичний простір. В історію він увійшов через події часів Другої світової війни та Голокосту, коли впродовж двох днів осені 1941 р. нацистські карателі розстріляли тут майже 34 тис. євреїв – мешканців Києва. І надалі, за два роки німецької окупації, тут страчували й ховали всіх, хто вважався ворогами гітлерівців (євреїв, ромів, радянських військовополонених і підпільників, українських націоналістів, комуністів, душевнохворих, заручників, в'язнів Сирецького табору). Але реальна історія Бабиного Яру цим не вичерпується. Від кінця ХVIII ст. навколо нього формувалася багатоетнічний і багатоконфесійний некрополь, пов'язаний з історією Києва. Після війни радянський режим десятиріччями намагався знищити або спотворити пам'ять про жертви, зруйнувати сам яр та навколишні кладовища, що призвело до Куренівської катастрофи 1961 р. Нарешті за часів незалежності України розпочався і триває досі процес хаотичної меморіалізації пам'яті, зокрема встановлення в Бабиному Яру та навколо нього десятків пам'ятників і пам'ятних знаків.

Таким чином, на символічному рівні Бабин Яр – це, насамперед, уособлення трагедії часів війни та нацистської окупації, боротьби за пам'ять про ті події. Центральне місце посідає масове знищення під час Голокосту євреїв – мешканців Києва та інших українських міст, навколо якого об'єднується пам'ять про інші жертви нацизму. Водночас Бабин Яр слід розглядати також як символ боротьби за пам'ять за радянських часів і змагання пам'ятей у незалежній Україні. Ця пам'ять апелює до злочинів періоду нацистської окупації, насамперед до вбивства десятків тисяч безневинних людей, і боротьба за неї – це намагання не дати забути про цю трагедію, не дати вбити їх удруге, тепер уже на духовному рівні.

У найширшому сенсі Бабин Яр відбиває трагічні та драматичні сторони всієї модерної історії України, історії бездержавної й колоніальної, але також історії боротьби проти поневолення, за гідність людини, народу.

Символічну назву цього простору можна визначити як «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь».

Таке бачення сьогодні не є загальнопоширеним. Публічно його репрезентує лише частина громадськості та наукової спільноти, зацікавлена у формуванні спільної історії й інклюзивної пам'яті. Це бачення було покладене в основу колективних наукових видань

«Бабин Яр: людина, влада, історія» (Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Музей історії міста Києва та ін., 2004 р.), «Бабин Яр: історія і пам'ять» (Благодійна ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» та ін., 2016 р.), а також концепції створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та ін., 2006 р.), міжнародного архітектурного конкурсу ідей створення меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь» (Благодійна ініціатива «Українсько-єврейська зустріч» та ін., 2015–2016 рр.), мультимедійної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» (Музей історії міста Києва, Український інститут національної пам'яті та ін., 2016 р.).

Водночас автори концепції вважають хибним приставати на одну з поширених нині візій Бабиного Яру, як-от:

- Бабин Яр – символ винятково Голокосту. Загальне єврейське і світове (Захід, ліберальні кола в Росії та інших пострадянських країнах) бачення, сформоване за десятиріччя, коли лише євреї активно прагнули увічнити пам'ять жертв. Значною мірою це є загальноукраїнським баченням поза межами Києва.
- «Український Бабин Яр» – насамперед як місце страти Олени Теліги та інших активістів мельниківської ОУН. Позиція частини націоналістичного середовища в Україні та діаспорі.
- Бабин Яр – місце Куренівської катастрофи. Позиція частини місцевих мешканців.
- Бабин Яр – місце різних окремих трагедій. Позиція етнічних і релігійних спільнот та громадських організацій, які готові «ділити» Бабин Яр, але не готові до інтеграції пам'ятей.
- Бабин Яр – місце знищення мирних мешканців і військовополонених. Радянське бачення, яке також значною мірою зберігається у свідомості мешканців України та Києва.
- Бабин Яр – місце нацистського терору проти різних груп населення. Адаптація радянської позиції до сучасних викликів і запитів.
- Бабин Яр – місце масового поховання жертв Голодомору та радянських політичних репресій. Ревізіоністська позиція, що має применшити значення єврейських жертв або взагалі заперечити вбивства євреїв. Використовується як відповідь на звинувачення в їх розстрілах українців.

На думку авторів, кожна з цих візій або відбиває лише частину історії цієї місцевості та зосереджена на пам'яті тільки про одну групу, або ж повністю розділяє групові пам'яті, чи, навпаки, механічно об'єднує їх шляхом повного ігнорування окремих груп жертв, або, зрештою, свідомо спотворює історичні події.

2. Місія Меморіального музею Бабиного Яру

Місією Музею автори концепції вважають донесення до українського суспільства та до кожного громадянина знання й розуміння гуманістичних цінностей, що мають лягти в основу розбудови сучасної демократичної Української держави. Ідеться передусім про цінності повоєнного західного світу, які нині отримали назву «загальнолюдських» (насамперед зафіксовані у Загальній декларації прав людини 1948 р.), що мають набагато давніше походження й пов'язані з провідними монотеїстичними світовими релігіями.

Серед них:

- абсолютна цінність людського життя;
- рівність усіх людей, доброзичливе сприйняття й толерування «іншого»;
- усвідомлення особистої відповідальності людини за свої вчинки та майбутнє власної країни;
- пріоритет загальнолюдської моралі й гуманістичних цінностей над ідеологічними догмами та політичними інтересами;
- цінність суспільної солідарності, співпраці громадян, народів і соціальних груп в ім'я збереження життя, миру, міжетнічної єдності;
- усвідомлення небезпеки повернення тоталітаризму та важливості демократичних свобод;
- критичне ставлення до пропаганди ксенофобії, нетерпимості, расової, етнічної, релігійної або «класової» вищості;
- усвідомлення необхідності суспільної співпраці з метою подолання травматичного досвіду окремими людьми, а також етнічними, релігійними, соціальними та іншими спільнотами.

3. Філософія експозиції Меморіального музею Бабиного Яру

Основною проблемою при створенні постійної експозиції Музею є дотримання тематичного балансу, який би, з одного боку, зважено відбивав важливість окремих тем у символічній і реальній історії Бабиного Яру, а з іншого – якнайкраще сприяв виконанню основної місії Музею.

Таким чином, експозиція має:

- відбивати три рівні історії та пам'яті, об'єднані цілісною історією Бабиного Яру: індивідуальну (особисту й родинну), групову (певних етнічних, конфесійних, соціальних, політичних груп у суспільстві) та загальну українську (пов'язану з українською державою та українською політичною нацією);
- відображати кілька концентричних кіл-шарів історії: масовий розстріл євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р.; нацистський терор проти різних груп населення та військовополонених упродовж окупації 1941–1943 рр.; боротьбу за пам'ять під час радянського періоду; загальну історію меморіального простору як частину історії Києва від кінця XVIII до початку XXI ст.
- передавати глобальні історичні події через повсякденну історію Києва та індивідуальні долі їх учасників;
- робити наголоси на темах, що разом з історичним мають насамперед морально-етичне навантаження: доля жертв, а надто дітей, героїзм Праведників і борців за пам'ять, проблеми особистого вибору;
- розглядати жертвовність безвинно вбитих і героїзм мирного опору як дві іпостасі трагедії – відчаю й надії, злочину та людяності – між якими у символічному просторі лежить уся історія Бабиного Яру;

- неупереджено розкривати історію співіснування на українських землях різних етнічних та релігійних громад від кінця ХІХ ст., наголошуючи на позитивних прикладах і тенденціях, але й не уникаючи больових точок історичної пам'яті;
- постійно нагадувати, що події в Україні, Києві та безпосередньо в меморіальному просторі від Української революції 1917–1921 рр. до здобуття Україною незалежності в 1991 р. були обумовлені впливом одного, а в найтрагічніший момент історії – двох злочинних тоталітарних режимів, спільною рисою яких став ідеологічно обумовлений масовий терор за расовими, етнічними, конфесійними, соціальними, політичними ознаками;
- віддзеркалювати подвійний символізм Бабиного Яру не лише як уособлення нацистського терору, а і злочинів радянського тоталітаризму;
- через перебіг конкретних подій, пов'язаних із переслідуванням та знищенням євреїв, ромів, українців, інших груп і спільнот у Києві, розкривати механізм будь-якого геноциду;
- демонструвати розмаїття та особливості рухів Опору – як радянського, так і українського – та притаманні їм політичні цілі, застосовані практичні методи й засоби, неоднозначні наслідки їх діяльності та протистояння;
- сприяти критичному ставленню до національної історії, уникати її ідеалізації; не запліщувати очі на негативні сторінки історії, пов'язані зі співпрацею з тоталітарними режимами та співучастю в їхніх злочинах, але водночас пам'ятати про складність особистого вибору за таких умов у контексті стратегій виживання й уникати узагальнень, що мають ідеологічне, а не фактологічне підґрунтя;
- попри трагічний характер історії Бабиного Яру знайти оптимістичне закінчення музейної розповіді, що надихало б відвідувачів на пошук відповідей на запитання про те, чим історії та пам'яті Бабиного Яру є важливими й актуальними для сучасників, прийдешніх поколінь, як запобігти повторенню трагедії та як про неї не забути.

Провідним девізом постійної експозиції Музею може стати висловлювання єврейського мислителя ХІІ ст. рабі Моше бен Маймона (Рамбама): «Хто вбиває людину, руйнує цілий світ. Хто рятує людину, рятує цілий світ» («Закони Сангедрину», 12:3).

Вибір цього вислову як девізу експозиції має відбити загальний символізм Бабиного Яру, що, маючи осердям єврейську трагедію, ушановує пам'ять усіх жертв та надає подіям, які сталися на цьому місці, загальнолюдського виміру.

Слова Рамбама відбивають загальну філософію експозиції, але не менш важливим буде запропонувати гасла для двох основних її частин, пов'язаних із нацистськими злочинами та з повоєнною боротьбою за пам'ять про них.

Іншим гаслом автори концепції пропонують узяти заклик Тараса Шевченка: «Обніміться ж, брати мої!» («І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», 1845 р.). Єднання у протистоянні нацистському режиму дозволяло врятувати тих, хто підлягав знищенню. Єднання у протистоянні радянському режиму стало запорукою збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру за часів СРСР. І саме єднання сьогодні бракує, аби нарешті завершити «війни пам'яті» та гідно облаштувати меморіальний простір Бабиного Яру. Тож дуже важливо почути слова великого українського поета й національного пророка.

4. Загальна структура експозиції Меморіального музею Бабиного Яру

При розробці структури постійної експозиції Меморіального музею Бабиного Яру слід вирішити такі ключові питання:

- зміст початкового й завершального розділів;
- загальна історична періодизація експозиції;
- основні та фонові теми.

Виходячи із запропонованої концепцією місії Музею та філософії експозиції видається доцільним побудувати її як цілісну розповідь, що має органічний початок і закінчення, тобто створювати, фактично, не загальнохронологічну предметну експозицію, а концептуальну тематичну виставку. Цілісності їй даватиме не подієва, а символічна єдність історії Бабиного Яру.

Початок цієї виставки-розповіді має відразу вводити відвідувача до основної проблематики Музею, знайомити його з подіями, які, власне, і перетворили Бабин Яр на історичний символ – розстрілами й похованнями часів нацистської окупації, зокрема з найгучнішою подією – масовою стратою євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. У такий спосіб перед відвідувачем начебто одразу постає питання: «Як це стало можливим?», відповідь на яке він шукатиме в подальшій розповіді про історію цього місця на широкому історичному тлі. А ось наприкінці експозиції він має знайти відповідь ще на два питання, котрі мають відразу виникнути в нього: «Як цьому запобігти?», «Як про це не забути?». Відповіді – у розповіді про тих, хто рятував переслідуваних під час нацистського терору й боровся за їх пам'ять у радянський час.

Така побудова експозиції сприятиме вирішенню проблеми емоційного впливу на відвідувача. Спочатку він потрапляє в поле цілковитого відчаю, де його зустрічають голоси всіх жертв Бабиного Яру, починаючи від померлих від Голодомору та закінчуючи загиблими під час Куренівської катастрофи. Він разом з євреями йде Києвом до місця страти 29 вересня 1941 р. й повністю занурюється в людські трагедії. Пройшовши через історію Бабиного Яру, яку відвідувачеві розповідатимуть у другому і третьому розділах експозиції, він потрапить у простір надії, де його зустрінуть люди, що зберегли особисту гідність за всіх обставин, протистояли тоталітарним режимам не зброєю, а духом. Вони надихатимуть відвідувача на роздуми про власну позицію та поведінку вже в наші непрості часи. Наскрізні теми, котрі мають зв'язувати всю експозицію, це, з одного боку, історія місцевості як топографічного простору, що даватиме фізичну єдність розповіді, та обличчя дітей або всіх жертв Бабиного Яру, що даватиме єдність символічну.

В основу загальної структури суто історичної частини експозиції має бути покладено два рівні періодизації. Перший відповідатиме трьом етапам в історії Бабиного Яру: передісторії (часам виникнення тут багатоконфесійного некрополя), історії (двом рокам нацистського терору) та постісторії (добі боротьби за пам'ять, що триває досі). На другому рівні ці періоди доцільно розбити на розділи, відповідно до політичної історії України, насамперед до часів панування тут різних імперій, адже загальна ситуація мала визначальний вплив на перебіг подій у той чи інший інтервал історії Яру.

Важливим є також визначення хронологічних меж власне історичного нарративу. Зрозуміло, що верхня межа доходить до сьогодення й рухається разом із сучасною історією України та змінами в топографії меморіального простору. Щодо нижньої можуть бути різні погляди, залежно від того, що має визначальне значення – історія простору чи історія символу. Очевидно, що історія Бабиного Яру як фізичного простору має бути підпорядкована символічній історії. Тому починати розповідь логічно від княжої доби – історії незалежної середньовічної давньоукраїнської держави. У такий спосіб історія

Бабиного Яру розпочинається та завершується часами незалежності. У центрі цієї ранньої історії, безумовно, має бути Кирилівська церква як символ не просто певної релігії, а вищої духовності, що, у широкому сенсі, була опорою праведників часів нацистської окупації та борців за пам'ять за радянських часів. Цей сюжет матиме характер окремого символічного зачину, після якого послідовна історична розповідь розпочнеться від кінця XVIII ст. Разом із тим у наскрізній розповіді про історію топографії меморіального простору можуть знайти відбиток і давніші події, включно з Кирилівською стоянкою та Кирилівськими курганами стародавніх часів.

Питання основних і фонових тем є так само дуже важливим. Очевидно, тлом має виступати загальна розповідь про особливості пануючих режимів і політичних рухів, їх ідеологію та політику, насамперед у гуманітарній сфері (пропаганда, репресивна політика, етнонаціональна, соціальна політики, політика пам'яті). Так само фоном повинна стати розповідь про життя окремих спільнот, соціальних і політичних груп, що стали жертвами Бабиного Яру та об'єктами пам'яті (євреїв, ромів, українців, комуністів, українських націоналістів). Обидві лінії мають відобразитися київськими матеріалами, тобто відтворювати загальноукраїнські процеси на місцевих прикладах. У такий спосіб можна сформулювати багат шарове тло, що складатиметься з загальнополітичної історії, історії спільнот та історії міста.

Основними стануть теми, котрі пов'язані з конкретними подіями в Бабиному Яру та навколо нього. Вони мають бути органічно пов'язані з загальними процесами, сприйматися як їх безпосереднє втілення в певних подіях і долях конкретних осіб. Це дозволить досягнути тематичної цілісності всієї експозиції, глибини змісту за лаконічності викладу.

2. Історичний контекст

а. Україна в європейській історії

Висвітлюючи питання історії України в контексті європейської історії слід ураховувати три основних проблеми: традиційну відірваність вивчення історичних процесів, які мали місце в Україні, від загальноєвропейського контексту; стійку тезу про «унікальність» і «неповторність» вітчизняної історії, з одного боку, і контртезу про «відсутність» в Україні окремої від Росії та Польщі історії, – з іншого. Виходячи з цього, пропонується розкривати минуле України як органічної частини історії Центрально-Східної Європи, що мала надзвичайно виразні паралелі з історією сусідніх країн, але, водночас, зберігала свої чіткі особливості. Важливо було б представити такі тези:

- надзвичайно вагомим чинником в історичному розвитку України був географічний, що в багатьох моментах зумовив особливості життя краю, перетворивши його на зону взаємодії та протистояння кочових і землеробських цивілізацій;
- від раннього середньовіччя територія сучасної України була включена у загальноєвропейський процес міграцій, відомих як «велике переселення народів». Поява на цих землях германських, кельтських, тюркських, слов'янських та інших племінних об'єднань, королівств, каганатів тощо робило її історію подібною до історії сусідніх країн Європи;
- стійкі форми давньоруської державності від середини IX ст. розвинулись у взаємодії місцевих (слов'янських) та прийшлих (нормандських) елементів, що відповідало загальному тренду формування європейських держав «епохи вікінгів»;
- відмінністю української історії від історії більшості країн Європи був паралельний розвиток у степовій частині краю номадичних державних утворень тюрків, які воювали, торгували, генетично та культурно взаємодіяли з осілим населенням лісостепової зони сучасної України;
- християнізація Русі за візантійським зразком і її вплив на розвиток культури, політики, державної системи, світосприйняття еліт і простолюдинів;
- виявлення в Русі загальноєвропейської тенденції до феодалної роздробленості та її наслідки в контексті монгольського вторгнення;
- формування на землях України пізньосередньовічного Галицько-Волинського королівства центральноєвропейського типу, його розвиток і взаємодія із західною та монгольською цивілізаціями;
- особливості політичного, економічного, адміністративного та культурно-релігійного життя сучасних земель України у складі Великого князівства Литовського, Польського й Угорського королівств, Молдавського князівства, Московського царства (від початку XVI до початку XVII ст.), Кримського ханства та Османської імперії: загальноєвропейські тенденції й регіональні відмінності;
- козацтво та його особлива роль в українській і центрально-східноєвропейській історії, представники різних етносів серед українського козацтва;

- поліетнічність і полірелігійність населення України ранньомодерної епохи, формування унікального «міського простору» (порівняння з сусідніми країнами на заході та сході);
- формування модерної української нації впродовж XIX – початку XX ст. у контексті становлення сучасних націй в Європі (спільне та відмінне в порівнянні з сусідами);
- роль Російської імперії у формуванні міжетнічних стереотипів та інспірації міжетнічного насильства;
- господарська й суспільна модернізація України в «довгому XIX столітті», її особливості та подібності з сусідами;
- місце Першої світової війни в історії України, її вплив на політичне, економічне, етнонаціональне життя населення, на зростання насильства та бруталізацію повсякдення;
- епоха революцій, українських визвольних змагань у національному, соціальному, глобальному вимірах (український досвід у порівнянні з сусідами);
- УСРР/УРСР: від воєнного комунізму через коренізацію до геноциду й терору (досвід виживання, міжетнічних взаємин, економічної «революції», Голодомору);
- реалії «версальської Європи»: землі сучасної України поза межами більшовицької держави та українська політична еміграція;
- землі України в роки Другої світової війни: розподіл Центрально-Східної Європи між диктатурами, досвід форсованої радянізації, фронт і нацистська окупація, боротьба за національну державу й радянський рух Опору, винищення та виживання, Голокост і Праведники народів світу, роль та місце України, українського народу в перемозі над нацизмом, повторна сталінська радянізація, її наслідки, приховані сторінки радянської історії (у зіставленні з досвідом країн Європи у Другій світовій війні: Польщі, Франції, Бельгії, Югославії та ін.);
- українські землі в перше повоєнне десятиліття: загальносвітова та східноєвропейські тенденції й особливості повоєнного облаштування в Україні (кордони, трансфери населення, масові репресії, голод, опір радянізації, боротьба з «безрідним космополітизмом» і державний антисемітизм), утягування у «холодну війну» та гонитву озброєнь;
- Україна в роки відносної лібералізації радянської системи, боротьба за реабілітацію жертв терору й відновлення пам'яті про трагедії, формування нового культурно-інтелектуального простору та зародження нових форм ненасильницького опору;
- політика формування «радянського народу», процеси російщення серед найбільших етнічних груп неросійського населення України; ідеологічна боротьба з «буржуазним націоналізмом», «сіонізмом» тощо;
- розвал радянської системи в Україні – загальні тенденції та місцеві особливості;
- основні напрями суспільно-політичного, соціально-культурного, економічного, етноконфесійного життя України в останні десятиліття: проблеми становлення громадянського суспільства, міжетнічні взаємини, подолання міжетнічних упереджень, відновлення пам'яті про трагедії XX ст. та боротьба з наслідками радянських ідеологічних експериментів, війна за державну незалежність.

Викладений за таким принципом історичний матеріал має сформувати підґрунтя для розкриття всіх головних аспектів історії України від найдавніших часів і дотепер, показати її відмінності та співзвучність із широким загальноєвропейським контекстом, вужчим контекстом історії Центрально-Східної Європи. Такий виклад уможливить глибше зрозуміти національні тягарі історії, перебіг Голокосту на території окупованої нацистами України, його особливостей і схожих рис із Голокостом у Центральній та Західній Європі, а також продемонструвати, як в Україні в повоєнні часи формувалася пам'ять про найбільші трагедії ХХ ст., якою була «війна за право на пам'ять» про Голокост і про Голодомор.

в. Історія народів України, міжетнічних і міжконфесійних стосунків та етнонаціональної політики

Питання про вплив на події часів Другої світової війни та нацистської окупації попередньої історії міжетнічних стосунків та національної політики держав, до складу яких входили українські землі, є, можливо, найбільш дискусійним і дражливим не лише в науковому, а й суспільно-політичному дискурсі. Причому це питання стосується не тільки перебігу Голокосту, а й загалом загострення всіх міжетнічних конфліктів і репресій за етнічною ознакою. Вийти за межі історії Голокосту тут дуже важливо, адже логічно було б давати однакові відповіді на подібні питання.

Стосовно перебігу Голокосту існують такі, більш чи менш поширені, варіанти окреслення попередньої історії співіснування народів:

– співжиття євреїв та українців (росіян, поляків, румунів, угорців, кримських татар тощо – залежно від регіону) сторіччями було абсолютно дружнім і безхмарним, аж допоки не прийшли нацисти з їхньою політикою тотального винищення та не зруйнували цю ідилію;

– євреї весь час свого мешкання на українських землях були об'єктом зоологічної ненависті та переслідування (насамперед із боку українців), часто-густо різанини й погромів, тож події Голокосту стали природним подовженням цієї антисемітської традиції, а місцеве (передусім українське) населення відіграло ледь не провідну роль у здійсненні нацистської політики винищення євреїв;

– євреї впродовж усієї історії свого проживання на українських землях співпрацювали з поневолювачами українців (насамперед із поляками та росіянами, а також австрійцями, угорцями, румунами), а в міжвоєнні часи стали ледь не провідною ланкою більшовицького режиму, що викликало природну ворожість до них, яка в різний спосіб виявлялася в поведінці місцевого (хоча й, насамперед, неукраїнського) населення під час Голокосту;

– євреї та українці сторіччями були об'єктами утисків і переслідувань із боку пануючих держав (найперше Польщі та Росії), які свідомо культивували антисемітські й антиукраїнські стереотипи, провокували погроми, розбурхували неприязнь між двома народами, що справило вплив на свідомість частини місцевого населення та обумовило його співпрацю з комуністами за періоду Голодомору й інших антиукраїнських репресій, а також із нацистами під час Голокосту.

Усі зазначені варіанти позначені очевидною однобічністю, схильністю до абсолютизації значення якогось одного історичного фактора та виразний поділ акторів на «добрих» і «поганих». Такий підхід характерний для історичної міфології, проте абсолютно неприйнятний для історичного аналізу. Слід зазначити, що аналогічні версії пояснення та оцінки історичних подій супроводжують трактування не менш складних українсько-польських, українсько-російських, польсько-єврейських, інших міжетнічних стосунків.

Коректний і науково виважений підхід до історії таких стосунків на українських землях має враховувати різні складові, а саме:

- вплив ідеологічного чинника, зокрема панування в державному, громадсько-політичному та загальносуспільному житті ідей етнічного націоналізму та релігійної винятковості або, навпаки, ідей релігійної терпимості й національної рівності;
- вплив державного чинника, тобто етнонаціональної політики держав, до складу яких входили українські землі, зокрема надзвичайне посилення цього чинника в період панування на українських землях тоталітарних, авторитарних режимів;
- варіативність стратегій групової суспільної, економічної та політичної поведінки різних народів і релігійних спільнот в умовах державного панування або, навпаки, бездержавності;
- ступінь автономності та замкненості політичних організацій і рухів, що формально виступають від цілого імені певних етнічних спільнот;
- суб'єктивність, вибірковість та егоїзм тривалої історичної пам'яті етнічних спільнот та її вплив на поведінку в переломні історичні часи;
- некоректність поширення на всю етнічну спільноту моральної, політичної, юридичної відповідальності за вчинки окремих осіб, видатних діячів, політичних і громадських організацій, навіть держав.

Розглянута на таких засадах історія міжетнічних та міжконфесійних стосунків на українських землях уможливить відтворення багатомірної картини, з'ясувати реальні проблеми, водночас уникнути однобічності й безпідставних огульних звинувачень.

с. Бабин Яр в історії України

Бабин Яр увійшов в історію України перш за все як символ Голокосту. У цій місцевості в Києві 29–30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли близько 34 тис. євреїв – жителів міста. Як місце страти Бабин Яр використовували й упродовж наступних двох років. Він став спільною могилою для євреїв, ромів, радянських військовополонених, українських націоналістів, душевнохворих, в'язнів Сирецького табору та загалом усіх тих, кого гітлерівці вважали своїми ворогами. Однак історія Бабиного Яру не вичерпується однією воєнною сторінкою.

Знаковою точкою відліку для цього місця є зана пізньопалеолітична Кирилівська стоянка. Князівську добу репрезентує історія Кирилівського монастиря й однойменної церкви. Через складні особливості рельєфу ця місцевість тривалий час залишалася малозаселеною. Частиною ж Києва Бабин Яр став у XIX ст. У цей час навколо нього формується багатоконфесійний некрополь (Кирилівський і Лук'янівський православні, Лук'янівський єврейський, Магометанський, Караїмський, Братський цвинтарі). У XX ст. Бабин Яр стане впізнаваним місцем пам'яті. Друга світова війна, нацистські розстріли, які тривали впродовж 1941–1943 рр., а згодом Куренівська катастрофа 1961 р., тиск радянської тоталітарної системи на історичну пам'ять про Бабин Яр стали тими трагічними сторінками минулого, історії злочинів, які зробили його відомим на весь світ.

Історія Бабиного Яру віддзеркалює різні боки історії України у XX ст. та включає такі сюжети:

- єврейські погроми 1905–1907 рр. (поховання та пам'ятник жертвам були на Єврейському цвинтарі);

- «справа Бейліса» (Андрій Ющинський, трагічну смерть якого російська влада використала для звинувачення євреїв у «ритуальному вбивстві», похований на Лук'янівському цвинтарі);
- Перша світова війна (для поховання померлих у київських шпиталях вояків було створено Братське кладовище);
- Українська революція 1917–1921 рр. (деяких її учасників поховано на Лук'янівському цвинтарі);
- погроми часів революції (відбулися, зокрема, після вступу до Києва білогвардійців восени 1919 р. на Куренівці – жертв поховано на Єврейському кладовищі);
- Голодомор (зібрані на вулицях Києва тіла померлих від голоду людей ховали у спільній могилі на Братському цвинтарі);
- радянський терор (розстріли та поховання відбувалися на Лук'янівському кладовищі або в безіменних могилах поряд);
- Голокост (страсти в Бабиному Яру євреїв 1941 р. – ключова подія, через яку ця місцевість стала відомою у всьому світі);
- нацистський терор (страсти ромів, українських націоналістів, радянських військовополонених і підпільників, комуністів, душевнохворих, заручників, в'язнів Сирецького табору, футболістів київського «Динамо»);
- Друга світова війна (радянських вояків поховано на Військовому; німецьких військовополонених – на окремому кладовищах; жертв радянського бомбардування Києва в ніч із 10 на 11 травня 1943 р. – на Лук'янівському цвинтарі);
- Куренівська катастрофа 1961 р. (стала наслідком промислового замивання Бабиного Яру);
- боротьба за пам'ять навколо Бабиного Яру (радянська офіційна політика щодо «Великої Вітчизняної війни» та Бабиного Яру, заходи органів держбезпеки, історія дисидентства, міжнародна спільнота й історія міжнародних відносин у розрізі Бабиного Яру).

d. Голокост у світовій історії

Підходячи до питання про місце Голокосту у світовій історії, необхідно усвідомлювати, що сама ця історія досі залишається європоцентричною, або, ширше, □ заходоцентричною. Сучасне ядро західної цивілізації становлять не лише країни «старої Європи», а й держави, створені білими колоністами, як-от США, Канада, Австралія, Нова Зеландія. Належність до цієї цивілізації визначається уявно спільною історією ідей і подій, що веде свій родовід від греко-римської античності через католицько-феодальне середньовіччя, Відродження, гуманізм, Реформацію, Просвітництво аж до сучасної доби постмодерну.

Саме у цьому контексті виникають підстави розглядати Голокост як одну з визначальних подій світової історії. Тож ставлення до Голокосту сьогодні є одним із маркерів належності до сучасної західної цивілізації, що особливо важливо для країн, які перебувають на порубіжжі «старого Заходу», зокрема на Далекому Сході, у Центральній і Південній Америці та Центрально-Східній Європі. Водночас слід усвідомлювати, що поза

межами західної цивілізації Голокост має абсолютно інші значення, або не має взагалі жодного, і увага та повага до нього є лише даниною Заходу.

Окремим питанням є місце Голокосту в єврейській історії. Воно щільно пов'язане із загальним поглядом на єврейську історію в її взаємодії зі світовою та на сучасну Державу Ізраїль в її взаєминах із західним світом.

Отже варто розглянути декілька контекстних рядів історії Голокосту.

1. Голокост в історії Заходу:

- Голокост та історія християнства і християнсько-юдейських стосунків;
- Голокост в історії творення модерного суспільства (позитивне знання, соціально-економічна модернізація, соціальна інженерія);
- Голокост в історії расової теорії та політичного расизму;
- Голокост як прояв кризи західної цивілізації в першій половині XX ст.;
- Голокост і німецький націонал-соціалізм як політична теорія та практика;
- Голокост у контексті історії політичного націоналізму XX ст.;
- Голокост як зіткнення традиційної та модерної етики;
- фактор Голокосту у творенні сучасного постмодерного суспільства;
- фактор Голокосту у творенні сучасного християнства;
- Голокост як пам'ять загальнокультурного європейського простору.

2. Голокост у світовій історії:

- Голокост і геноциди XIX–XX ст.;
- Голокост у контексті історії тоталітаризмів XX ст.;
- Голокост у контексті історії Другої світової війни;
- Голокост у контексті історії етнонаціональної політики й міжетнічних стосунків модерної доби;
- Голокост і специфічний «досвід» народів Східної Європи у ставленні до євреїв, який виростав із політики дискримінації їх у Російській імперії, чорносотенних організацій, антисемітської агітації, погромів тощо;
- Голокост у системі координат глобалізації;
- фактор Голокосту у творенні сучасного загальносвітового релігійного простору;
- Голокост і проблема особистого вибору та свободи волі.

3. Голокост в єврейській історії:

- Голокост в історії антисемітизму;
- Голокост у контексті містичної історії взаємин євреїв із Богом;
- Голокост та закінчення східноєвропейського періоду єврейської історії;
- Голокост у контексті історії сучасної Держави Ізраїль;
- фактор Голокосту у сучасному єврейському світі;
- фактор Голокосту у творенні сучасного юдаїзму.

е. Голокост в українській історії

Розгляд феномену Голокосту в контексті української історії має спиратися на особливості останньої, насамперед першої половини ХХ ст. У цей період українські землі не лише були вкотре розпорошені між низкою держав, а й стали полем ідеологічного та збройного зіткнення радянського комунізму, німецького націонал-соціалізму, українського, польського, румунського, угорського націоналізмів. Проблема національного та особистого вибору постала перед значною частиною мешканців України різного етнічного походження з особливою гостротою. До сьогодні Україна не здолала цю історію, її відгомін відчувається не лише у «війнах пам'яті», а й в актуальних проблемах реформування та розвитку держави, суспільства, економіки, культури. Виклад історії Голокосту у цьому контексті має бути особливо виваженим і всебічним. Зважаючи на це, можна запропонувати такі смислові ряди:

- Голокост у контексті нацистської східної політики;
- Голокост у контексті німецько-радянської війни;
- Голокост у контексті історії німецького окупаційного режиму;
- Голокост у контексті етнонаціональної політики держав-союзниць Німеччини;
- Голокост у контексті нацистських і радянських геноцидів та масових переслідувань;
- Голокост у контексті насильницької радянської модернізації, руйнування традиційного суспільства та його засадничих моральних норм;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики СРСР;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики східноєвропейських держав у міжвоєнний період;
- доля євреїв у контексті етнонаціональної політики українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст.;
- релігійні конфесії в Україні та Голокост;
- Голокост у контексті історії антисемітизму, міжконфесійних і міжетнічних стосунків на українських землях XVII – початку ХХІ ст.;
- поведінка несврейського населення під час Голокосту – проблема особистого вибору в умовах бездержавного існування;
- фактор Голокосту в історії євреїв України у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Розглядаючи історію Голокосту, неможливо уникнути моральних оцінок історичних подій. Водночас:

- узагальнені моральні оцінки не можуть передувати об'єктивному історичному дослідженню;
- оцінюючи поведінку людей у часи Другої світової війни та Голокосту, слід абстрагуватися від сучасного знання про подальшу історію;
- на моральну оцінку дій і вчинків не мають впливати сьогоднішні або успадковані політичні вподобання та етнонаціональні сантименти.

Лише зняття цих суб'єктивних нашарувань, які властиві не тільки пересічній людині, а й фаховому досліднику, дасть змогу винести з історії Голокосту уроки, що справді стануть у пригоді нам і нашим нащадкам.

3. Меморіальний контекст

а. Способи й форми меморіалізації визначних подій минулого

Меморіали та пам'ятники, що присвячені трагічним подіям минулого й ушановують пам'ять жертв масового насильства, відносно нещодавно стали частиною культурного простору і традиції. Попри багатовіковий культ мертвих в історії більшості народів та найбільших світових релігій, масові вбивства цивільного населення зазвичай не ставали місцями пам'яті. Своєрідним каталізатором до усвідомлення у суспільстві необхідності публічного увічнення пам'яті безвинних жертв через спорудження меморіалів, музеїв, пам'ятників, запровадження комеморативних церемоній та інших практик стало масове насильство під час Другої світової війни.

До середини ХХ ст. місцем ушанування цивільних жертв війн або катастроф були кладовища. Способом пошани були релігійні відправи, паломництво або будівництво різних культових споруд: каплиць, церков, могильних пам'ятників. Основні форми вшанування загиблих у світовій культурі розвивалися через спорудження пам'ятників воїнам, окремим визначним героям (коронованій особі, полководцям та ін.), меморіалів на місцях битв і масових поховань, солдатських цвинтарів. Це було спільною відповіддю з метою надання масовій загибелі якогось сенсу. Із постановням громадянських держав виник політичний культ загиблих, котрий перетворив смерть воїна на місію національної ваги. Смерть окремо взятого полеглого громадянина пов'язувалася з усією нацією, яка згадує та пам'ятає про кожного, хто загинув на війні.

Цілком новим явищем під час Другої світової війни стали масові поховання розстріляних в ярах і замордованих у концтаборах людей. Це масове знищення жертв обох статей і будь-якого віку, передусім євреїв, не мало звичного, раціонального смислу ані з боку загиблих, ані з боку вбивць, але мало великий містичний сенс з обох боків. Відповідно, традиційні меморіали загиблим втратили сенс. У контексті пошуку нових форм особливого значення впродовж останніх десятиліть набула концепція «місць пам'яті» – символічних об'єктів, з якими певна група людей пов'язує свої спогади та цінності. У широкому сенсі це будь-які артефакти, котрі зберігають інформацію про певну подію, явище чи ідею. «Місцями пам'яті» можуть бути люди, предмети, будівлі, книги, пісні тощо.

На подальший розвиток форм меморіалізації визначних подій минулого – як, власне, і на саме розуміння того, що вважати такими подіями – вплинуло, зокрема, усвідомлення західним суспільством у другій половині ХХ ст. поняття «травми». На думку А. Ассманн, коли йдеться про травму, «минуле, сьогодення і майбутнє різноманітними шляхами об'єднуються в єдине ціле... Жертви колоніалізму, рабства, Голокосту, світових воєн, геноциду, диктатур, апартеїду та інших злочинів проти людяності піднімають голови, щоб розповісти, як все було з їхньої точки зору, і тим самим заявити про новий погляд на історичні події. Озброєні ключовим поняттям “травма” й етикою прав людини, народи Заходу багато в чому перейняли погляд постраждалих, вимагають його визнання і заявляють, що всіх, хто несе відповідальність за... страждання, які тим довелося витерпіти, потрібно притягти до відповідальності. У перспективі цієї нової “політики каяття” минуле нікуди автоматично не зникло... Навпаки, воно відродилося... як відповідь на завданий у минулому збиток і як форма відповідальності за нього».

Отже на сьогоднішній день можна виділити такі основні форми меморіалізації трагічних подій минулого у світі:

- збереження, консервація автентичного місця (розстрілів, катувань, спалених сіл, території таборів, гетто), самих місць поховань жертв, збереження будівель, бараків, огорожі або їх елементів тощо;
- спорудження пам'ятників на автентичному місці масових убивств;
- спорудження пам'ятників різним категоріям жертв в адміністративних центрах держав;
- створення тематичних музеїв чуттєвої/емоційної історії («sensitive history project»);
- проведення на місцях трагедій жалобних церемоній, освітніх та інших суспільно-значущих заходів;
- комбінація названих вище форм меморіалізації, створення меморіально-просвітницьких і дослідних центрів.

в. Бабин Яр у системі меморіальних комплексів загальнонаціонального значення

Система охорони культурної спадщини в Україні складається з різних об'єктів меморіалізації: історико-меморіальних та історико-культурних заповідників, меморіалів, музеїв, пам'ятників і пам'ятних знаків. Переважна більшість історико-культурних об'єктів ХХ ст. пов'язані з подіями Другої світової війни. На 1 січня 1990 р. з 53 501 пам'ятки історії 80% (42 220) становили пам'ятки воєнної доби, у тому числі понад 30 тис. □ поховання. Із них, за дуже приблизними підрахунками, понад 1 тис. стосуються місць розстрілів і поховань розстріляних євреїв. Меморіальний простір Бабиного Яру у цій системі посідає важливе місце, оскільки включає у себе різні форми презентації травматичного минулого та містить умови для широких перспектив розвитку.

Міністерству культури України нині підпорядковуються 24 заповідники, які мають загальнодержавний статус, зокрема Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», на території якого розташована частина об'єктів меморіального простору Бабиного Яру. У цьому переліку за травматичністю теми до Бабиного Яру «наближається» заповідник «Биківнянські могили», створений на території розстрілів співробітниками НКВС багатоетнічної групи жертв сталінських репресій у 1937–1941 рр., та державний архітектурно-історичний заповідник «Стара Умань», до якого, окрім багатьох інших об'єктів, входять меморіал на місці розстрілів євреїв «Сухий Яр» і територія табору для радянських військовополонених («Уманська яма»). Бабин Яр виступає як унікальне місце пам'яті, уособлення трагедії часів війни, нацистської окупації та боротьби за пам'ять про ті події, тоді як більшість заповідників на території України було створено на місці архітектурних ансамблів минулого: фортець, культових споруд, міських будівель, і не мають такого багаторівневого смислового навантаження.

Бабин Яр увійшов до історії через події часів Другої світової війни та Голокосту. Нині це – єдине місце пам'яті жертв Голокосту в Україні, яке має офіційний статус загальнонаціональної заповідної території, тоді як більшість меморіалів на місцях розстрілів євреїв мають статус пам'ятки місцевого значення (наприклад, Дробицький Яр у Харкові, музейний простір на місці львівського гетто «Територія терору»).

Концепція комплексної меморіалізації Бабиного Яру передбачає створення двох музеїв, присвячених історії Голокосту та історії Бабиного Яру. На сьогодні в Україні є три музейних установи із загальнодержавним статусом, присвячені подіям Другої світової війни. Це – Національний музей історії України у Другій світовій війні, Національний музей-

меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького» та Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва». Жодна з цих установ не розкриває повною мірою історії ані Голокосту, ані взагалі нацистської окупації.

Найбільші регіональні музеї, де відображено події Голокосту, створено у Дніпрі – «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні», Кривому Розі – Музей єврейської культури та історії Голокосту, Чернівцях – Музей історії та культури євреїв Буковини, Одесі – Музей історії євреїв Одеси «Мігдаль-Шорашим». Усі вони не відтворюють повного масштабу зазначених подій і мають громадський статус, через що їм бракує ресурсів для проведення наукової та освітньої роботи.

Концепція передбачає, що Бабин Яр набуває загальнодержавного значення як місце масових розстрілів різних жертв нацистського окупаційного режиму під час Другої світової війни. Жодне місце пам'яті про злочини нацистів проти цивільного населення чи військовополонених в Україні не має такого офіційного статусу. Наприклад, меморіал Корюківської трагедії, де під час антипартизанської каральної акції було вбито майже 7000 місцевих жителів, має статус пам'ятки місцевого значення.

Сучасна багатовекторна монументалізація пам'яті в Україні є свідченням не лише розмаїття історичних поглядів на історичні події минулого, зокрема на Другу світову війну, – вона відображає нелегкий процес пошуку у суспільстві загальнонаціонального символу пам'яті про неї. І саме у цій ролі може виступати меморіальний простір Києва як столиці держави та Бабин Яр як формат перетворення місця масштабної трагедії на місце спільної історичної пам'яті України.

Водночас меморіальний комплекс Бабиного Яру може стати частиною набагато ширшого символічного комплексу, що включатиме:

- Український музей Голокосту та Меморіальний музей Бабиного Яру, які розповідатимуть, насамперед, про нацистський терор і його жертви;
- Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили» й Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», що присвячені терору радянському;
- Національний музей історії України у Другій світовій війні, який розповідатиме про зіткнення двох тоталітарних режимів;
- «Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності», що символізував би сучасне подолання тоталітарного минулого України.

Координація діяльності всіх цих закладів Українським інститутом національної пам'яті означала б вихід державної політики пам'яті на принципово новий смисловий комунікаційний та адміністративно-управлінський рівень.

4. Пам'яттєвий контекст

а. Національна пам'ять

Національна пам'ять є одним із виявів колективної пам'яті, вивчення якої започаткував французький соціолог Моріс Альбвакс у 1925 р. Учений окреслив її як своєрідний колективний, культурний феномен, сформований під впливом сім'ї, релігії, мовних конструктів, повсякденних практик, а також суспільних і державних інститутів.

Наразі у сфері *memory studies* можна узагальнити й виокремити два головних підходи щодо колективної/національної пам'яті. Перший окреслює її як реальність, котра завжди притаманна спільноті. Історія обумовлює те, якою буде ця пам'ять. Історію-пам'ять необхідно зберігати й відроджувати у випадку забуття. Другий підхід сформувавши прихильники розуміння національної пам'яті як соціального конструкту (проекту): це нескінченний процес творення культурних значень, що спрямовані на побудову майбутнього навіть більше, ніж на відтворення минулого.

Національна пам'ять тісно пов'язана з такими поняттями, як національна ідентичність та національна свідомість. Національна пам'ять сприяє формуванню національної ідентичності та свідомості, а вони, своєю чергою, відображаються в національній пам'яті. Національна пам'ять є необхідною умовою для існування нації. Вона відіграє одну з провідних функцій у процесі об'єднання суспільства, забезпечує його існування й функціонування, а також здатність до комунікацій. Усвідомлення спільного минулого, співпричетність до нього, поділяння однакових міфів творить емпатію між членами нації, уможливорює існування держави, консолідує до дій задля майбутнього.

Усі тоталітарні держави – від СРСР і нацистської Німеччини до Китаю й Північної Кореї, зокрема періоду «культурної революції» чи за правління Кім Чен Іра, – ретельно регламентували та контролювали процес творення колективної/національної пам'яті. У таких випадках виникає контрпам'ять – альтернативна, опозиційна або «репресована» пам'ять. Прикладами контрпам'яті у СРСР була пам'ять про жертви Голодомору та Бабиного Яру, хоча кожна з них мала свої специфічні риси. Табу на пригадування Голодомору міцно проникло в радянське суспільство: заборона діяла навіть на рівні родинної пам'яті, коли старші родичі замовчували, не переказували молодшим, що ж трапилося в 1932–1933 рр. з їхньою родиною, населеним пунктом чи Україною загалом. Радянська політика пам'яті не виокремлювала єврейські жертви, зокрема й Бабиного Яру, у роки Другої світової війни. Ішлося про «радянських громадян», «мирних радянських громадян». Однак спроби цілком «репресувати» цю пам'ять не вдалися. Упродовж 1960–1980-х рр. євреям неофіційно було заборонено збиратися в Бабиному Яру для вшанування загиблих рідних і близьких, друзів, співвітчизників. Проте Бабин Яр продовжував залишатися місцем пам'яті, яке також стало символом непокори та виявом дисидентства.

Після проголошення незалежності в Україні розпочався, і триває досі, суперечливий процес творення національної пам'яті. Поряд із тим, що багато історичних сюжетів, які були під забороною у СРСР, вийшли з «підпілля» та почали претендувати на введення до офіційних репрезентацій і комеморацій, виникло й чимало негативних тенденцій. Слід указати, перш за все, на ситуативний, а часом і хаотичний, позбавлений стійкого бачення державною владою характер творення колективної/національної пам'яті, відсутність загальної концепції (так званої «національної ідеї»), виваженої, послідовної, цілеспрямованої й гнучкої політики у сфері інтеграції/врахування регіональних та етнічних особливостей (тобто орієнтація на український етнос замість орієнтації на сучасну українську політичну націю). Усі ці проблеми особливо гостро виявилися під час Помаранчевої революції та

Революції Гідності, а також постають у розрізі сучасної війни з Росією, яка розпочалася в 2014 р.

Бабин Яр як місце пам'яті яскраво уособлює всі вищезгадані тенденції. Тривалий час офіційна влада згадувала про нього ситуативно (участь у комеморативних практиках до роковин), а основна ініціатива вшанування виходила від єврейських громадських організацій. Потужний крок у формуванні української політичної нації, здійснений у 2014 р., відкриває шлях до створення нового історичного нарративу, у межах якого повинна перебувати пам'ять про трагедію Бабиного Яру. Ситуація почала змінюватися від 2016 р., відколи це важливе місце пам'яті в українській національній візії минулого намагаються «приватизувати» російські олігархи, що загрожує ще одним розламом. У зв'язку з цим постає нагальна необхідність підвищеної уваги з боку керівництва держави до цієї проблеми, яка має глобальний характер і резонанс та пов'язана зі стратегічними інтересами української політичної нації й державотворення.

Державним проектом увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру на цей момент опікується Міністерство культури України, під егідою якого фахова робоча група при Інституті історії України НАН України розробила цю концепцію.

Бабин Яр як символ Голокосту і спільна могила жертв нацистського терору, нагадування про жахливий злочин, загальноукраїнське місце пам'яті має стати пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави.

в. Пам'ять етнічних спільнот

Відповідно до сучасних визначень, одна з головних рис, яка притаманна етнічним групам – спільна історична пам'ять. Коли мова заходить про історичні уявлення тієї або іншої етнічної спільноти, передусім ідеться про таке явище, як колективна пам'ять. Саме вона робить спільноту тим, чим та є, вибудовуючи спільну ідентичність і потребуючи усвідомлення індивідом причетності до символів, цінностей, які визнаються домінуючими у цій спільноті. Якщо характеризувати її за змістом, вона розглядається як спосіб збереження та передачі історичної інформації, сукупність уявлень про соціальне минуле, що існують на груповому рівні, включаючи когнітивний, образний, емоційний аспекти. Ключовими її елементами є відомості про знакові події та фігури героїчного і трагічного минулого, діяльність яких визнається такою, яка на різних історичних етапах спрямовується на те, що вважається «благом» для цієї етнічної спільноти (від виживання – до домінування над іншими, від започаткування засадничих міфів – до визначних культурних досягнень).

Оскільки етнічна спільнота може трактуватися як будь-яка інша соціальна група, то пам'яті етнічних спільнот притаманні ті самі властивості, що й соціальній пам'яті у ширшому сенсі:

- пам'ять етнічних спільнот сприймає минуле безвідносно до того, наскільки стереотипи в ньому відповідають історичній дійсності, а також спрощує складні історичні явища;
- вона не є раз і назавжди сформованою, натомість постійно зазнає трансформацій і поповнюється;
- вона є вибірковою, а ті відомості, які нею зберігаються, актуалізуються відповідно до сучасних завдань і викликів. Деякі «незручні» складові історичного минулого ця пам'ять може піддати навмисному «забуттю»;

- вона обов'язково містить не лише історичні відомості, а і їх оцінку та емоційне забарвлення, а через це придатна до використання у виховних цілях, для соціалізації нових поколінь та, зрештою, консолідації етносу;
- вона комбінується і взаємодіє з іншими вимірами пам'яті – передусім індивідуальною та родинною, та внаслідок цього формує специфічні образи, уявлення, стереотипи;
- інтерес та звернення до неї не є завжди постійним, він зростає в переламні часи пошуку ідентичності та кризові періоди втрати стабільності;
- зрештою, вона також обов'язково містить не лише відомості про власне минуле, а й досвід взаємодії з іншими етнічними спільнотами; цей досвід може включати приклади не лише позитивної, а й негативної взаємодії – конфронтації, конфліктів.

За даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території нашої країни проживали представники понад 130 «національностей і народностей» (зазначимо, що кількість організованих етнічних спільнот, які маніфестували б свої візії, – набагато менша). Це означає, що одночасно з безліччю інших вимірів соціальної пам'яті, в українському суспільному просторі існує також розмаїття видів саме етнічної групової пам'яті, а відповідно – візій і тлумачень минулого. Звісно, багато з них можуть тією або іншою мірою збігатися або бути схожими, але деякі з них містять складові, що виключають один одного, особливо коли це стосується уявлень про образи, які в минулому одна спільнота завдала іншій.

Стосовно пам'яті окремих етнічних спільнот або їх представників, які загинули в Бабиному Яру, треба зазначити дві речі. По-перше, тривалий час в умовах панування радянської ідеології відкрита присутність їх та репрезентація в меморіальному просторі Бабиного Яру була неможливою, що обумовило жваву активність на цьому полі тих, хто асоціює себе з групами жертв, коли ідеологічні заборони зникли. По-друге, пам'яті різних спільнот можуть бути або такими, що співіснують, або такими, що суперечать та конкурують одна з іншою за право виняткового тлумачення тих чи інших подій спільного минулого. Реальність показує, що остання модель переважає.

Основні етнічні спільноти, історія яких дотична до Бабиного Яру, можуть мати власні візії ключових історичних явищ, таких, як Голокост, Друга світова війна, радянська доба та український національно-визвольний рух. Передусім для кожної етнічної спільноти природно сприймати травматичні явища своєї групи як такі, що видаються найважливішими, та крізь призму котрих вони схильні сприймати страждання інших груп, хай навіть вони відбувалися в тому ж просторі та часі. Наприклад, для єврейської спільноти й пам'яті історія Голокосту залишається винятковою в тому сенсі, що сучасні представники групи тяжіють до наміру вбачати символічну значущість Бабиного Яру винятково як місця єврейського страждання та пам'яті. Водночас до радянського тоталітарного спадку можливе амбівалентне ставлення (через засвоєні свого часу переконання в тому, що СРСР позбавив світ від нацистського режиму, який загрожував євреям повним винищенням), що виявляється в небажанні частини спільноти визнати «радянську» складову історії Бабиного Яру як маніпулятивну й таку, що спотворювала її значення.

У пам'яті ромської спільноти ця модель виглядає дещо інакше. Роми, здебільшого взявши за зразок комеморації жертви власної групи «єврейську» модель та керуючись переконанням у расово-етнічній основі геноциду, убачають важливим у призначеному для увічнення пам'яті просторі бути присутніми «так само, як і євреї».

Щодо представників української спільноти, для них важливо «відвоювати» місце для репрезентації голосу своєї пам'яті у просторі, який за умовчанням та під впливом інших чинників тривалий час уважався «єврейським», а отже для них «чужим». Зміст цієї моделі

пам'яті полягає у включенні фігур українського національно-визвольного руху, знання про які суперечило радянській моделі пам'яті, а тому до останньої українська перебуває в опозиції.

Росіяни також відчують пов'язаність з історією Бабиного Яру, але опосередковану, яка радше вкорінена в колишніх (проте живучих) радянських міфологічних уявленнях про те, що будь-яке населення без огляду на його етнічну належність було приреченим, і що в Бабиному Яру від рук окупантів гинули «всі» – до того ж значна частина військовополонених мала російське походження (ця риса притаманна й частині української пам'яті).

У цьому контексті процес формування єдиної меморіальної зони – заповідника Бабиного Яру – може зіткнутися зі значними труднощами, якщо у його основу вмістити лише принцип репрезентації окремих пам'ятей постраждалих спільнот, зокрема етнічних, які на рівні масових уявлень, підживлених свідомими маніпуляціями радикально налаштованих політиків, продовжують висувати взаємні претензії.

Натомість як засадничу основу для формування єдиного меморіального простору слід обрати принцип репрезентації досвіду минувшини політичної нації. Змістовною рисою того, що відбувається в Україні, є саме процес формування останньої – тобто спільноти рівноправних громадян незалежно від їх соціального статусу, мови, віросповідання, походження та інших соціально-групових відмінностей. Він супроводжується складанням ще одного типу ідентичності, а отже і властивої йому історичної пам'яті. Відповідно до цього, єдиний меморіальний простір репрезентації трагічного досвіду різних груп, які загинули через різні причини, але в одному місці, найкращим чином відповідатиме змісту сучасних процесів і слугуватиме запорукою уникнення подібних трагедій у майбутньому.

с. Особиста та родинна пам'ять учасників подій

Поняття «особиста» й «родинна» пам'ять посідають значне місце в концептуальному апараті сучасних *memory studies*. У загальному сенсі «особисту» (або «індивідуальну») пам'ять (носієм якої є одна особа) дослідники протиставляють «колективній» пам'яті, котра вже розглядається як соціальний конструкт і застосовується при описанні феномену пам'ятання про минуле, в якому задіяно більше, ніж одну особу. У такому випадку, якщо говорити про родину як найменшу соціальну групу, «родинна» пам'ять сприймається як сусідня з «індивідуальною», але є вже соціально обумовленою категорією.

Саме пам'ять – це те, що робить людину людиною. Можна виокремити кілька характеристик особистої пам'яті: 1) вона перспективна, її не можна передати іншому, разом із нею людина визначає свої місце у світі; 2) вона зв'язана зі спогадами інших, а отже разом із ними має об'єднувальну силу; 3) вона фрагментована, і лише оповідь допомагає їй набути форму та структуру; 4) вона ефемерна та змінюється впродовж життя.

Водночас було б помилкою вважати, що особиста пам'ять індивіда не зазнає впливу з боку соціальних факторів, таких, як спілкування, оточуюча ідеологія, набуті знання тощо.

Дослідники наголошують на взаємодії індивідуального й колективного досвіду у формуванні спогадів, підкреслюючи, що існують спогади, засновані на пережитому індивідом особисто, а є такі, які передаються іншими – найближчим оточенням, сторонніми особами. Спогади про найважливіші історичні події можна охарактеризувати як колажі, що формуються з багатьох джерел і піддаються змінам у процесі комунікації, але при цьому зберігають свою емоційну значимість. Існує проблема «помилкових спогадів», коли в пережитий досвід включається інформація з книжок, оповідань тощо, але при цьому всі події

відтворюються у спогадах індивідів яскраво, барвисто, що робить дійсну й помилкову інформацію в пам'яті такою, що неможливо відрізнити.

Події, пережиті в молодому віці, мають неймовірно сильне емоційне забарвлення, так як можуть визначати подальше життя людини. При цьому пам'ять про минуле далеко не завжди містить у собі об'єктивну, фактологічну інформацію, а часто доповнюється вигаданими деталями. Як зазначають дослідники, історія та пам'ять – дві абсолютно різних речі; при засвоєнні індивідом вони зазнають специфічного перемішання й породжують специфічні висновки, інколи аж до заперечення учасниками подій висновків академічних учених, якщо останні суперечать їхньому персональному досвіду.

Особиста пам'ять тісно межує з родинною в наступний спосіб. Час життя особистих спогадів обумовлений зміною поколінь, періодом одночасного співіснування кількох поколінь (зазвичай їх буває три), які завдяки безпосередньому спілкуванню утворюють коло спільного досвіду, спогадів і наративів. Оповіді розширюють радіус власних спогадів. Діти й онуки включають частину спогадів старших членів сім'ї до складу власного досвіду, де змішуються почуте й пережите. Ця «пам'ять трьох поколінь» є горизонтом особистих спогадів, впливаючи на власну орієнтацію людини у часі. За 80–100 років вона розсіюється, щоб поступитися місцем спогадам наступних поколінь.

Збором та аналізом як особистих, так і родинних спогадів, критичним розбором цих джерел та вивченням впливу історичних подій на носіїв цих спогадів займається окремий напрям історичної науки – усна історія.

Зважаючи на те, що від скоєних у Бабиному Яру нацистською окупаційною владою злочинів минуло близько 80 років, носіїв особистої пам'яті про ці події майже не залишилося; але впродовж повоєнних та останніх часів було записано чимало їхніх свідчень. Водночас є ще чимало очевидців, хто особисто брав участь у повоєнних, включно з періодом незалежності, процесах різного характеру меморіалізації Бабиного Яру – від родичів загиблих до партійно-державних функціонерів або громадських активістів і діячів мистецтва. Щодо носіїв родинної пам'яті про ці явища, то масштабної роботи зі збору їхніх свідчень навіть ще не було проведено (що особливо актуально саме нині, з огляду на зазначену вище «тривалість життя» особистої та сімейної пам'яті).

Ураховуючи властивості обох видів пам'яті, особистим і родинним спогадам слід надати максимально широку можливість бути присутніми у загальному меморіальному просторі Бабиного Яру, адже персональні свідчення «з перших рук» мають неабияку емоційну цінність та емпатійний потенціал. З іншого боку, особиста й родинна пам'ять багатьох жертв і свідків злочинів тривалі десятиліття по війні піддавалася тиску та переформатуванню відповідно до домінуючої у СРСР візії війни й, зокрема, складу жертв Бабиного Яру. Тому, аби бути використаними в меморіальному просторі, ці спогади слід подавати після критичного розгляду, з урахуванням пізніших нашарувань і впливів на їх носіїв інших видів колективної пам'яті, а також ідеології або політичного контексту.

d. Світові стандарти пам'яті

За останні два десятиліття у світі було створено більше меморіалів і музеїв (історичних і меморіальних), ніж за попередні два століття. Усі постконфліктні й розколоти суспільства стикаються з необхідністю вирішення непростого завдання з досягнення балансу між тим, що необхідно «забути», і тим, що слід «пам'ятати». Важливо, аби процеси увічнення пам'яті не перетворювалися лише на поминання загиблих, під час яких не згадується про причини й контексти трагедій та замовчуються сучасні проблеми.

Активізація діяльності з увічнення пам'яті сприяла появі в 1980-х рр. концепції «боргу пам'яті» щодо масових злочинів – таких, як знищення нацистами євреїв, работоргівля й насильство щодо корінних народів. Вона передбачає законність висунення вимог про відшкодування заподіяних збитків та усвідомлення історичних уроків навіть через сторіччя після подій.

Наприкінці 1990-х рр. гасло «Ніколи знову!» знайшло нове втілення в рамках парадигми так званого правосуддя перехідного періоду, відповідно до якої верховенство права й підтримка демократичних культурних основ є для суспільства гарантіями, що захищають його від нових трагедій. Із визнанням того факту, що основні жертви злочинів – представники цивільного населення, увічнення пам'яті стало політичним і соціально-культурним імперативом у процесах примирення.

Головні спостереження та висновки з процесів у сфері меморіалізації за останні десятиріччя викладено в низці аналітичних документів, підготовлених для Організації Об'єднаних Націй. Головна ідея цих документів полягає в тому, що меморіальні процеси є частиною питання про відшкодування, яке має включати, окрім процедури слідства, перевірки фактів, суду, ще й публічне вибачення та визнання відповідальності; поминання й віддання належної пам'яті жертвам, включення інформації про порушення до навчальних програм і підручників.

Тому перед процесами увічнення пам'яті стоять різнопланові завдання. Меморіали мають як приватні/рефлексивні, так і публічні/освітні функції. Вони відсилають не тільки до минулого (спогади про події, визнання й ушанування жертв), але також до сучасності (процеси усунення травм, розбіжностей, відновлення довіри між громадами) й до майбутнього (просвітництво задля недопущення подальшого насильства).

У процесах увічнення пам'яті учасники можуть використовувати пам'ять для просування своїх програм шляхом нав'язування визначень «злочинців» і «героїв»/«мучеників», встановлення категорій жертв.

Меморіали можуть створювати з метою мобілізації суспільства проти сучасних і майбутніх ворогів. У такому випадку вони служать пропаганді, яка маніпулює символікою й відроджує пафос минулого, коли пам'ять про приниження збуджує бажання помститися та використовується для виправдання подальшої агресії, що спирається на історичне право або право предків.

Посилення тенденції до увічнення пам'яті призвело до її інституціоналізації поряд із залученням суб'єктів у роботу різних форумів і заохоченням держав, що виходять із конфліктів або періодів репресій, до проведення активної політики увічнення пам'яті на основі використання схожих практичних методів. Західні меморіальні моделі увічнення пам'яті жертв нацизму, хоча й не завжди найбільш прийнятні, стали зразком або, принаймні, політичним чи то естетичним прикладом, який надихає відвідувачів меморіалів на певні уявлення про минулі трагедії та масові злочини.

Найбільш важливе політичне питання після завершення конфлікту стосується того, хто є жертвами і злочинцями? Оскільки увічнення пам'яті супроводжується боротьбою різних трактувань минулого, важливо уникати категоричних визначень. Нерідко у групах жертв знаходяться особи, не згодні з іншими, особливо в тих випадках, коли групам жертв також доводилося вбивати один одного. Крім того, на багатьох історичних об'єктах практично немає інформації про тих, хто скоював злочини.

Проблеми викликають такі процеси увічнення пам'яті, в яких жертвами визнається тільки одна з груп, а серйозні злочини, учинені щодо інших сторін, замовчуються.

Одна з сучасних тенденцій полягає у створенні поблизу меморіалів центрів документації для додаткової інформації або викладу жертвами власного бачення подій та

історичних документів. Ці центри набувають спільних рис, притаманних академічній експозиції історичних і меморіальних музеїв.

Місця, що зберігають пам'ять про страждання, стали об'єктами туризму. Чимало людей відвідують колишні нацистські концентраційні табори в Німеччині й Польщі, або місця, пов'язані зі злочинами червоних кхмерів у Камбоджі й т. п.

До основних питань, які виникають під час створення меморіалу чи музею, відносяться: які конкретні цілі переслідуються при створенні меморіалу; заради кого це робиться; який соціально-політичний вплив меморіалу; хто бере участь у його створенні, включаючи проектування; чи відображено в ньому різні трактування історичних подій?

Спостерігається збільшення ініціаторів створення меморіалів і скорочення часової дистанції між травматичною подією та її меморіалізацією. Система зведення меморіалів із рішення держави конкурує з недержавними місцевими та міжнародними ініціативами. Інтернаціоналізація може призвести до різних результатів – від привнесення або навіть нав'язування певного трактування історичних подій впливовими зовнішніми гравцями до реалізації ініціатив, які допомагають маргіналізованим групам зберегти пам'ять про свою історію.

Найважливішою умовою для увічнення пам'яті є взаємодія між владою країни та громадянським суспільством, насамперед представниками постраждалих. Владі відведена ключова роль: вона несе відповідальність за раціональне використання публічного простору та має можливість утримувати пам'ятники й музеї, розробляти довгострокові національні стратегії, беручи до уваги широкий діапазон трактувань подій. Громадянське суспільство здатне мобілізувати групи населення, забезпечити його підтримку і проводити публічні дебати. Досягти взаємодоповнюваності зусиль складно. Але взаємодія між різними учасниками абсолютно необхідна для стимулювання дискусії з питань презентації минулого, має важливе значення для довгострокового примирення.

Меморіальна практика передбачає пошук рівноваги між особистими емоціями, які викликає воскресіння у пам'яті минулого, і відстороненим трактуванням історичних подій. Як би не було важко об'єднувати емоційну складову й абстрактний аналіз, робити це необхідно. Звіт про трагічні події, що не несе у собі емоційного заряду, навряд чи надасть відчутний вплив; великим є ризик «віктимізації» пам'яті, коли не береться до уваги необхідність запобігання подальшому насильству. Для досягнення такої рівноваги необхідно не тільки приділяти увагу емоційному компоненту, а й виходити з результатів ретельних історичних досліджень, ґрунтуватися на них.

Спеціальна доповідь Ради з прав людини, представлена на Генеральній асамблеї ООН у січні 2014 р., рекомендує урядам та іншим суб'єктам підтримувати жертв масових порушень прав людини або травматичних подій і їхні сім'ї, прагнучи до збереження пам'яті про минуле. У процесах увічнення пам'яті постраждалим має надаватися можливість для викладу їхнього бачення подій. Такі процеси не завжди означають зведення меморіалів, але можуть бути реалізовані в інших формах.

Уряди та інші суб'єкти повинні утримуватися від використання увічнення пам'яті у власних політичних цілях і забезпечувати, щоб політика в області увічнення пам'яті сприяла:

- подоланню заперечення пам'яті певних груп, що породжує ненависть, неприязнь і насильство;
- наданню відшкодування, яке має символічне значення, і публічного визнання жертв таким чином, щоб це відповідало потребам усіх колишніх жертв та сприяло їх реабілітації;
- розробленню політики примирення між групами, які протистояли одна одній у ході конфліктів, за допомогою офіційного й публічного визнання скоєних злочинів;

- політиці запобігання шляхом проведення освітньо-виховної діяльності та культурно-мистецьких заходів із метою зниження ризику подальшого насильства у стосунках між групами, що протистояли одна одній у минулому;
- переосмисленню загальнонаціональної ідентичності на основі проведення політики плюралізму, в якій належна увага приділяється різним громадам і визнаються злочини, учинені всіма сторонами;
- заохоченню громадянської активності, критичного осмислення, стимулюванню обговорень, присвячених презентації минулого, а також вирішення сучасних проблем соціальної ворожнечі й насильства.

е. Конфлікти пам'яті та перспективи їх розв'язання

Історична пам'ять або пам'ять про минувшину, зокрема про події Другої світової війни на українських теренах, про злочини двох тоталітарних режимів (націонал-соціалістичного й комуністичного), про Голокост, Голодомор, інші геноциди стала об'єктом вивчення у сучасній українській історичній науці.

Серед численних аспектів цієї історичної пам'яті виокремлюється такий напрям, як «конфлікт пам'ятей», «війна пам'ятей». У широкому розумінні йдеться про різне трактування чи інтерпретацію пам'яті, що стосується одних і тих самих історичних подій, фактично про множинність пам'ятей, зокрема про німецьку окупацію України, Бабин Яр та інші епізоди. У часи панування в Україні радянського тоталітаризму конфлікт пам'ятей про Другу світову війну й нацистський окупаційний режим проходив між офіційною або державною політикою пам'яті та особистою/родинною пам'яттю. В УРСР повоєнний комуністичний режим здійснював жорстку лінію політики пам'яті про «Велику Вітчизняну». Влада чітко випрацювала форми і зміст такої пам'яті, де було визначено, що та як суспільству пам'ятати про війну. Основними компонентами такої суцільно контрольованої пам'яті були, наприклад, «визначна роль партії в перемозі над ворогом», «героїчна роль Червоної армії, комуністичного підпілля та віддана праця в тилу» (знову ж таки «під керівництвом партії»). У радянській моделі пам'яті не залишалось місця цілим групам населення, що пережили/не пережили війну й окупацію. Фактично під заборонаю для згадування опинилися долі військовополонених, примусових працівників, євреїв, ромів, українське націоналістичне підпілля тощо. Носії цих заборонених радянським режимом сегментів пам'яті зберігали (часто-густо таємно) свою індивідуальну (особисту) пам'ять, родинну пам'ять, що значно відрізнялася від запропонованої державою моделі пам'яті. Очевидно, що ці моделі пам'яті перебували в антагонізмі. Наприклад, щодо історії Бабиного Яру – радянська влада забороняла, зокрема, згадки про єврейські жертви, не дозволяла на місці масових поховань на цій території формувати меморіальний простір.

Після проголошення незалежності в Україні змінились акценти конфлікту пам'ятей. Поступово припинила існування антагоністична асиметрія між державною політикою пам'яті та особистою/родинною пам'яттю, зокрема про події та жертви Другої світової війни на теренах України. Почалося дослідження та вшанування пам'яті різних жертв націонал-соціалізму (військовополонених, примусових працівників), Голокосту, геноциду ромів, а також розпочалося студювання складної, неоднозначної історії українського самостійницького руху у часи війни. Одночасно було ініційовано процес створення комеморативних практик, ушанування пам'яті жертв нацизму. Водночас уже в незалежній Україні розпочався новий конфлікт пам'ятей: кожна спільнота чи група вважає пам'ять про «свої» жертви важливішою, власний біль виходить на перший план. Такий конфлікт пам'ятей яскраво демонструє ситуація з увічненням, ушануванням пам'яті жертв Бабиного

Яру. Очевидно, що подібне «змагання» пам'яті стає сьогодні на заваді створенню тут спільного меморіального простору.

Один із найскладніших і найдражливіших сучасних конфліктів пам'ятей, у контексті не тільки Бабиного Яру, але й формування адекватної історичної пам'яті про історію Другої світової війни на українських теренах, проявляється через конфлікт між ушануванням пам'яті жертв Голокосту та українських націоналістів. У радянські часи обидва ці сегменти пам'яті були табуйовані державою. У суверенній Україні вшановується пам'ять жертв Голокосту і представників українського націоналістичного руху. Однак тут існує латентний та відкритий конфлікт пам'ятей, пов'язаний зі співучастю окремих представників радикальної частини національно-визвольного руху, а саме Організації українських націоналістів, у злочинах націонал-соціалістів проти євреїв. Очевидно є необхідність відкритої історичної дискусії на цю тему, результатом якої мало б стати примирення з важким минулим і пошуки консенсусу, формування спільної пам'яті (зокрема, і в першу чергу, на меморіальних теренах Бабиного Яру).

5. Соціальний контекст

а. Творення єдиної української політичної нації

Особливістю формування української політичної нації є тривалий період бездержавності, зокрема панування радянського тоталітарного режиму. Суверенна українська держава постала як багатоетнічна країна, де, за даними перепису 2001 р., 28% громадян не є етнічними українцями (з них 22% – росіяни). Нині 95% громадян сповідують політичну, а не етнічну самоідентифікацію.

Ці процеси мали такі прояви:

- на зміну українському відродженню XIX ст. прийшов нетривалий період політичної стратифікації суспільства та оформлення перших політичних партій на українських землях (українських, російських, єврейських та ін.), що тривав до революційного вибуху 1917 р.;
- постання державних утворень (УНР, Українська держава, ЗУНР), що стало у свій час найвищою фазою боротьби проти імперсько-російського панування;
- фізичне, культурне, інтелектуальне придушення та нищення неросійських етнічних груп на українських землях у складі СРСР (короткотривалий експеримент із «коренізацією», «українізацією» та створенням національних районів завершився масовими репресіями);
- гуманітарна катастрофа, спричинена політикою Кремля, що набула форми Голодомору (геноциду);
- створення квазідержавного, цілковито інтегрованого в радянську (більшовицьку) державну конструкцію утворення – УСРР/УРСР, де «державна» атрибутика мала суто декларативний, показний характер;
- «Великий терор» як тотальне превентивне «зачищення» суспільства, під час якого загинула значна, найактивніша частина різних етнічних груп (учених, митців, керівників виробництва, адміністраторів, військовиків та ін.);
- піднесенні боротьби за українську державність у період Другої світової війни та понад десятиліття після неї, що супроводжувалося появою збройних формувань самостійницького спрямування («Карпатська січ», «Поліська січ», Українська повстанська армія, самооборонні відділи та ін.);
- асиміляційна політика Кремля, зросійщення культурного, мовного, ментального простору, спроби формування «нової історичної спільноти – радянського народу»;
- дисидентський рух, що уособлював орієнтацію на загальнолюдські цінності та права людини;
- розвал СРСР і виникнення суверенної Української держави, багатопартійність, зміцнення демократичних тенденцій, конституційне закріплення європейської орієнтації, прав і свобод громадян, спроби розколу народу політтехнологами проросійської орієнтації, а пізніше – консолідація у зв'язку з агресією Російської Федерації проти України.

Проекція феномену Голокосту, геноциду ромів і широкого контексту Другої світової війни на процес формування єдиної української політичної нації дає підстави для таких констатацій:

- системні зусилля керівництва Російської Федерації, спрямовані на збереження контролю на пострадянському просторі, знайшли вияв у політичних технологіях, метою яких став розкол України за регіональними, мовними, релігійними, культурними, етнічними ознаками. Особливо активізуючись у період виборчих кампаній, ці зусилля вносили розкол в українське суспільство, давали підстави стверджувати про примарність сподівань на формування повноцінної політичної нації та Української держави;
- формування політичної української нації відбувається довкола «титульного етносу» («етнічного ядра»), яким вважаються українці. Інші етнічні групи консолідуються в орбіті цього ядра у громадянську спільноту – політичну націю. У такий спосіб повинні гармонізуватися етнічна і громадянська компоненти;
- у руслі конструювання моделі історичної пам'яті сучасної української політичної нації від початку її появи домінували маркери, пов'язані з відновленням історичної справедливості, насамперед стосовно титульної нації, натомість випробування, що випали на долю інших етнічних груп (євреїв, ромів, кримських татар, поляків і т. д.), актуалізувалися з помітними труднощами та запізненням;
- радянська традиція замовчування Голокосту еволюціонувала у своєрідну ієрархію віктимності, в якій Катастрофа не знаходила належного їй місця, а зваженому розумінню цієї проблеми перешкоджало те, що можна назвати «суперництвом етнічних і національних трагедій»;
- навіть на третьому десятилітті незалежності України необхідно визнати відсутність у політичного істеблшменту й держави усвідомлення того, що увічнення пам'яті жертв нацистської політики і практики «остаточного розв'язання єврейського питання» має стати одним із напрямів державної комеморативної політики, а не зоною якихось спорадичних або кон'юнктурних проектів, ініціатив єврейських чи інших громадських об'єднань;
- свідченням наявності розвиненого громадянського суспільства й політичної нації в Україні якраз і слід вважати консолідовану, активну, умотивовану цивілізаційними та гуманістичними чинниками участь представників різних суспільних верств у всіх заходах у цій сфері.

в. Розвиток етнонаціонального життя народів України

У Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) проголошувалося: держава «гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку».

У Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.) зазначалося, що представникам понад 100 національностей, які проживали на території країни, «гарантувалися рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права: право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації; право сповідувати свою релігію,

використовувати національну символіку, відзначати національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів; право створювати культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, які могли здійснювати заходи, спрямовані на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові акції, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій».

У ст. 11 Конституції України задекларовано, що держава «сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Виступаючи на міжнародній конференції з антисемітизму у Брюсселі 7 липня 1992 р., Президент України Л. Кравчук указав на те, що у спільній історії українців та євреїв «траплялося різне: спільні урочистості і страшні трагедії, співчуття і непорозуміння, підтримка і неповага, антисемітизм і українофобія», а також наголосив, що вперше за півстоліття «була знята завіса мовчання над історичною правдою про мученицьку смерть десятків тисяч ні в чому не винних людей. Це був приклад завершеного антисемітизму, його логічний вінець. Провина за нього лежить не тільки на фашистах, але й на тих, хто не зупинив їх. Під час цієї сумної церемонії частину провини ми взяли на себе, а також принесли вибачення єврейському народу за несправедливості, яких припустилися до них у нашій історії».

Етнонаціональне життя в Україні в розрізі вказаної проблеми характеризують такі особливості:

- тривале зросійщення України далося взнаки у вигляді численних постімперських проявів, зокрема домінування російської мови у засобах масової інформації, культурно-мистецькому просторі та побутовому спілкуванні. Свідченням пролонгації постімперської моделі для України слід уважати спроби законодавчо закріпити статус російської мови як другої державної, усіляке перешкоджання впровадженню української мови на Донбасі, Криму, у південному регіоні;
- одним із найдієвіших інструментів утримання громадян України в орбіті російських впливів залишається релігія. Спекуляції довкола канонічних проблем орієнтувалися на дискредитацію українських конфесій. Нині УПЦ в єдності з Московським патріархатом сповідує лінію РПЦ у ставленні до помісної Православної церкви України;
- зовнішні чинники не полишають спроб підірвати в очах світової громадськості довіру до демократичних підходів української політики в етнонаціональній, культурній, мовній та освітній сферах. Такі інспірації мають на меті позбавити Україну суверенного права вирішувати проблеми, що пов'язані з державною безпекою та національними інтересами;
- попри наявне правове підґрунтя для повноцінного розвитку всіх етнічних груп унаслідок протистояння різних політичних сил, частина яких виконували сценарії, заготовлені в інших країнах, не вдалося пройти точки неповернення у справі консолідації суспільства, що було використано для деструктивних впливів зовні;
- у суспільстві не склалося узгодженого уявлення про те, в який спосіб здійснювати мнемонічні проекти, що стосуються загальнонаціональних та етнічних трагедій;
- окремі політичні, олігархічні групи, громадські лідери та організації влаштовують змагання на полі колективної історичної пам'яті, удаючись до некоректних формулювань, провокативних заяв та ініціатив;

- інші етнічні спільноти не виявляють цілком адекватного розуміння та зацікавлення в меморіалізації Голокосту та геноциду ромського населення, а також ініціативності, креативності у відповідній сфері;
- незважаючи на формальне інституційне наповнення, у самому єврейському громадському етнонаціональному русі дотепер не вдалося досягнути узгодженої позиції щодо форматів меморіалізації Голокосту;
- якщо у просвітницькій і музейній сферах проблема Голокосту, а також геноциду ромів звучить як цивілізаційно-гуманітарна й загалом відображає державні підходи до політики пам'яті у цьому сегменті, то в мультикультурному просторі бракує рефлексій та артикуляцій відповідного змісту, якості, глибини.

с. Налагодження міжетнічних стосунків

Історична пам'ять і міжетнічні стосунки завжди перебувають у процесі складної взаємодії та взаємовпливу:

– з одного боку, позитивний або негативний образ сусіднього народу чи держави, що з тих чи інших причин закарбувався в історичній пам'яті, сприяє або, відповідно, заважає налагодженню плідних міжетнічних стосунків сьогодні;

– з іншого боку, сьогоденне прагнення до взаємодії або конфлікту між народами чи державами позитивно або, відповідно, негативно впливає на зміни в пам'яті про історію міжетнічних стосунків;

– нарешті, сам процес подолання або, навпаки, культивування історичних образ та конфліктів на полі історичної пам'яті може стати одним із впливових чинників формування сучасних стосунків між сусідніми народами чи державами.

Особливістю конфліктів історичної пам'яті, що відбуваються навколо Бабиного Яру, є те, що вони виходять далеко за межі України, адже, очевидно, найпотужнішим актором у цьому процесі виступає світова єврейська спільнота, для якої Бабин Яр є одним з основних символів Голокосту. Це слугує викликом, але водночас і можливістю для здійснення прориву у глобальному налагодженні українсько-єврейських стосунків та кардинальної зміни негативних парадигм історичної пам'яті. Проте слід розуміти, що у цьому процесі з обох боків задіяно цілу низку інституцій, що не виявляють прагнення до єдності та зазвичай навіть не координують свої дії.

З українського боку це:

- держава, що в особі своїх найвищих керівників лише останніми роками приходить до усвідомлення потреби в активній самостійній політиці пам'яті в питаннях, пов'язаних із трагедіями інших народів на теренах України;
- місто Київ в особі своїх очільників, які останніми роками також проявляють активність у меморіалізації Бабиного Яру, проте воліють у цих питаннях некритично підтримувати ініціативи міжнародних єврейських організацій;
- українські та іноземні етнонаціональні організації, що плекають героїчну парадигму пам'яті про Другу світову війну та прагнуть лише до увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру з числа представників українського націоналістичного руху;

- міжнародні та українські ліберальні громадські організації, котрі воліють підтримувати єврейські ініціативи в питаннях ушанування пам'яті жертв Голокосту, зокрема в Бабиному Яру.

З єврейського боку це:

- Держава Ізраїль, що уникає прямого втручання у суперечки навколо меморіалізації Бабиного Яру, але у цілому дотримується ексклюзивної жертвовної парадигми пам'яті, яка включає звинувачення у причетності до злочинів нацизму всіх європейських народів, на землях яких відбувався Голокост;
- секулярні іноземні (насамперед американські) та міжнародні єврейські організації, що переважно дотримуються радикально антиукраїнської парадигми пам'яті про Голокост;
- релігійні іноземні та міжнародні юдейські організації, які переймаються, насамперед, збереженням єврейських цвинтарів і місць масових поховань, зокрема в Бабиному Яру та навколо нього;
- українські єврейські організації, серед частини яких останнім часом виявляється тенденція до пошуку компромісних варіантів історичної пам'яті про Голокост.

Окремою проблемою є українсько-ромські та єврейсько-ромські стосунки в питаннях історичної пам'яті. Основні проблеми тут:

- негативна налаштованість українського суспільства стосовно ромської спільноти;
- пасивність Української держави та громадянського суспільства в питаннях історичної пам'яті ромів;
- прагнення єврейської спільноти до ексклюзивності в питанні про жертви нацистського геноциду;
- замкненість і неготовність до співпраці з боку ромської спільноти, зокрема в питаннях історичної пам'яті.

Описана ситуація складна, але не безнадійна. Розв'язання зазначених проблем лежить на шляху формування цілісної державної етнонаціональної політики, що враховувала би, зокрема, питання історичної пам'яті. Така етнополітика має спрямовуватися на побудову інклюзивного суспільства, де українська культура та історична пам'ять вели б перед, але залишали широкий простір для розвитку культури й історичної пам'яті етнічних меншин. При цьому увага держави мала б орієнтуватися на інтеграцію та гармонізацію історичних пам'ятей українського народу й етнічних меншин, у першу чергу стосовно складних, конфліктних і контраверсійних сторінок спільної історії. Природним партнером держави на цьому шляху повинні стати громадські організації, що виступають від імені етнічних меншин або громадянського суспільства загалом, та прагнуть до міжетнічного порозуміння, примирення, співпраці. Саме такі громадські об'єднання мали б стати сполучною ланкою між Україною й закордонними громадськими організаціями, іншими державами.

d. Поточна громадська та державна активність у меморіальному просторі

Попри той факт, що, на відміну від радянських часів, у незалежній Україні Бабин Яр, начебто, визнано меморіальним місцем, поточна державна, комунальна та громадська

активність у меморіальному просторі має абсолютно хаотичний і, значною мірою, невідповідний характер. Це пов'язано також із тим, що статус прилеглих кладовищ залишається невизначеним, їх розглядають насамперед як перспективні ділянки для забудови. Можна виокремити такі напрями діяльності:

- господарська забудова (завершені проекти: станція метро «Дорогожичі», друга черга комплексу Державного архіву Київської області, житловий комплекс «Герцен-парк»; незавершені: житловий комплекс на вул. О. Теліги, проекти побудови готелю «Бабин Яр» і реконструкції спорткомплексу «Авангард»);
- проекти общинно-меморіальної забудови (Єврейський общинно-культурний центр «Спадщина», проекти музейно-меморіальних комплексів, ініційовані Фондом пам'яті «Бабин Яр» та Благодійним фондом «Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр"»);
- державні музейні проекти (проект зведення Музею Бабиного Яру авторства Л. Скорик, Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру у складі Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» у приміщенні колишньої контори Єврейського кладовища);
- нескоординоване (хаотичне) встановлення численних пам'ятників;
- проекти комплексної або часткової організації меморіального простору (план організації території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», проект створення Меморіального парку «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», проекти створення Алеї праведників, Алеї мучеників, Дороги скорботи);
- державні та общинні церемонії вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, які проводяться до різних пам'ятних дат і відбуваються на різних локаціях (державні – біля монумента «Радянським військовополоненим і мирним громадянам», єврейська громада – біля Менори, українські націоналісти – біля Хреста розстріляним членам ОУН, ромська громада – біля пам'ятної дошки жертвам геноциду ромів, а в останні три роки – біля «Ромського возу» тощо).

Частину найбільш одіозних проектів (Єврейський общинно-культурний центр «Спадщина», житловий комплекс на вул. О. Теліги, готель «Бабин Яр») удалося зупинити завдяки протестам громадськості. Проте деякі реалізовані, а окремі перебувають на стадії активного планування (реконструкція спорткомплексу «Авангард», Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»).

Така абсолютно невпорядкована, хаотична активність є наслідком відсутності концептуального підходу з боку держави й суспільства до створення єдиного загальнонаціонального меморіального простору на цій території. Лише коли з боку держави та суспільства діяльність у царині вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру стане системною й відповідальною, з'явиться перспектива створення справжнього Меморіального комплексу. У перспективі громадська та державна активність на теренах меморіального простору Бабиного Яру має залежати від професійного, фахового інформування про цей феномен суспільства й політикуму.

Тому однією з головних і перспективних складових майбутньої активності Меморіального комплексу має стати просвітницька діяльність. У цьому багато що залежатиме від активності освітян, учителів шкіл, викладачів університетів, а також неурядових наукових та освітніх організацій, що працюють у царині неформальної освіти з проблематики вивчення й викладання, зокрема історії Другої світової війни в Україні. Для керівництва та співробітників Меморіального комплексу ці групи мають бути серед основних, на які спрямуватиметься діяльність музеїв і Меморіалу загалом. Важливим є також налагодження постійної екскурсійної роботи, підготовка зі студентів і старшокласників

екскурсоводів по музеях і Меморіальному парку. Це також можливо лише за умови співпраці Меморіального комплексу з профільними, фаховими науковими й освітніми інституціями.

Така співпраця створить умови для постійної організованої та узгодженої державної і громадської активності на теренах меморіального простору. Водночас вона не має зосереджуватися лише на відзначенні дат розстрілів, офіційних днів пам'яті, а повинна вестися на постійній основі. Крім офіційних днів ушанування пам'яті різних груп жертв Бабиного Яру слід визначити інші важливі дати у сучасному українському історичному й суспільно-політичному календарі, що дотичні до історії та пам'яті про Бабин Яр і Голокост. Такими можуть бути Дні прав людини, Дні толерантності, День визволення в'язнів концентраційних таборів тощо. У такому календарі буде важливо відзначати дати, пов'язані з боротьбою за вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру в післявоєнний період.

е. Розвиток суспільної солідарності та співпраці

Однією з ключових проблем, що стоїть на заваді будь-яким комплексним проектам меморіалізації Бабиного Яру, є відсутність довіри, взаємоповаги, досвіду та прагнення реальної співпраці між державними установами, громадськими організаціями, академічним та бізнес-середовищем.

Попри усталений погляд на громадські організації та громадянське суспільство у цілому як таке, що несе у собі суцільні переваги та є єдиним рушієм прогресивних перетворень, реальна історія меморіалізації Бабиного Яру наочно демонструє цілу низку вад, притаманних цій спільноті. Не можна заперечувати, що саме громадські організації етнічних спільнот (єврейські, українські, ромські) були та залишаються основними зацікавленими сторонами всіх меморіальних ініціатив. Водночас вони раз у раз демонструють суттєві негативні властивості, що, парадоксальним чином, стають на заваді тій самій меморіалізації. Зокрема:

- етнічний егоїзм (меморіал має створюватися лише для «нас»);
- суб'єктивізм (меморіал повинен відбивати лише «наше» бачення);
- брак толерантності, недовіра (меморіал маємо створювати лише «ми»);
- відсутність консенсусу, роз'єднаність (конкуренція організацій та окремих активістів навіть усередині кожної етнічної групи).

Слід розуміти, що ці вади притаманні не лише громадським організаціям, а й етнічним спільнотам як таким, а ширше – відбивають стан усього українського суспільства. Наслідками такого підходу стають:

- радикальне звуження потенційних цільових груп меморіалу з тенденцією до їх повного зникнення;
- відчуження між різними етнічними спільнотами з тенденцією до посилення протистояння між ними;
- боротьба за домінування між різними етнічними групами і громадськими організаціями з тенденцією до монополізації права на меморіальний простір;
- відсутність співпраці між різними етнічними групами та громадськими організаціями з тенденцією переростання у відкриту боротьбу, «війни пам'ятей».

Вихід із такої ситуації має полягати в напрацюванні принципово нової моделі співпраці, яка стане конструктивною платформою для вирішенні й інших контраверсійних та

конфліктних проблем національної пам'яті, узагалі розвитку країни. Основною рисою цієї моделі має стати професійний розподіл функцій та організована співпраця на кожному етапі втілення проекту:

- держава в особі своїх найвищих очільників повинна стати патроном усього процесу та перебрати на себе функції організатора й арбітра;
- громадські організації, насамперед ті, що виступають від імені різних груп жертв Бабиного Яру, мають залишатися ініціаторами меморіалізаційних процесів, забезпечити громадський моніторинг і зацікавлене громадське обговорення проектів;
- наукові та музейні установи мають забезпечити професійну розробку та апробацію концепцій усіх меморіальних проектів, співпрацю з іноземними фахівцями, постійну участь і контроль у процесі втілення ухвалених проектів;
- відповідальні державні структури на рівні уряду та міста зобов'язані матеріально забезпечити реалізацію проектів меморіалізації шляхом виділення земельних ділянок, створення державних музейних та інших меморіальних об'єктів і регулярного фінансування їх діяльності;
- бізнес-середовище, благодійні фундації та окремі спонсори на умовах партнерства з державою мають фінансово забезпечити створення та подальше функціонування музейних і меморіальних об'єктів;
- слід вітати на кожному етапі процесу участь іноземних, міжнародних громадських організацій, наукових установ та благодійних фундацій за умови прийняття ними визначених вище правил гри;
- обов'язкове визнання, що сучасний наратив про трагедії Голокосту та Бабиного Яру має будуватися лише на принципах науковості та історизму, відкидати будь-які політичні, кон'юнктурні тлумачення, які спрощують проблему, створюють черговий міф, далекий від історичних реалій.

Запропонована модель дасть змогу позбутися конкуренції на користь співпраці, забезпечити фаховий і відповідальний рівень спільно ухвалених рішень та зробити Україну справжньою зацікавленою стороною процесу меморіалізації Бабиного Яру.

6. Цивілізаційний контекст

а. Цивілізаційні контексти історії України

Майже всю свою історію Україна була позбавлена незалежного політичного існування. Але проблема не зводиться лише до цього, адже навіть у часи незалежності та розквіту за часів Середньовіччя вона перебувала у зоні зіткнення цивілізацій. Отже йшлося не просто про політичне панування над українськими землями з боку тих чи інших держав, а про кардинально різні відповіді на засадничі питання людського існування: про Бога та людину, державу і свободу, справедливість та відповідальність, життя і власність. Короткий конспект цієї міжцивілізаційної історії виглядає так:

1. Релігійні цивілізації:

- до кінця X ст. – поганство (Київська Русь) – православ'я (Візантія) – юдаїзм (Хозарія);
- кінець X – середина XIII ст. – православ'я (Київська Русь, Візантія) – поганство (печеніги, половці тощо);
- середина XIII – початок XIV ст. – поганство (монголи) – православ'я (руські князівства, Візантія) – католицизм (хрестоносці, Польща, Литва);
- початок XIV – кінець XV ст. – католицизм (Литва, Польща, Австрія) – іслам (Золота Орда, Крим, Туреччина) – православ'я (руські князівства, Візантія);
- кінець XV – кінець XVIII ст. – католицизм (Польща, Австрія) – іслам (Туреччина, Крим) – православ'я (Московія/Росія);
- кінець XVIII – початок XX ст. – православ'я (Росія) – католицизм (Австро-Угорщина, Царство Польське) / унія (Західна Україна).

2. Постхристиянські цивілізації:

- середина XIX – початок XX ст. – панславізм (Росія) – визвольний націоналізм (Східна Європа);
- перша половина XX ст. – комунізм (СРСР) – нацизм (Третій Райх) – авторитарний або демократичний шовіністичний націоналізм (Східна Європа);
- друга половина XX ст. – соціалізм (СРСР) – лібералізм (західний світ).

У контексті історії Другої світової війни, Голокосту та Бабиного Яру, слід зазначити, що практично впродовж XX ст. Україна перебувала не лише поза межами, а й поза безпосереднім контактом із ліберальною цивілізацією. Натомість у середині XX ст. вона перетворилася на «криваві землі» – територію зіткнення двох найпотужніших тоталітарних режимів сучасності, що випробовували тут найжахливіші способи масового винищення цілих народів і соціальних груп.

Доба незалежності не лише не позбавила Україну проблеми цивілізаційного вибору, а навіть загострила її. Адже українці знову перетворилися на суб'єкт історичного процесу і тепер мусять цей вибір робити самі. Це особливо важко після сторіч бездержавного існування, які привчили українців до пасивного сприйняття та підлаштовування до накинutoї ззовні цивілізаційної парадигми. Сьогодні цивілізаційне протистояння, що триває на українських теренах між Росією та Заходом, характеризується такими ціннісними опозиціями:

- «російський світ», «Третій Рим», царсько-радянська ностальгія (Росія) – ліволіберальна демократія, мультикультуралізм, ісламська загроза (Захід);
- остання імперія Європи (Росія) – глобалізм та об'єднання незалежних держав (ЄС);
- авторитаризм (Росія) – демократія (Захід);
- патерналізм (Росія) – особиста відповідальність (Захід);
- зовнішня агресія (Росія) – зовнішньополітичний прагматизм (Захід).

Як і весь сучасний світ, обидві цивілізації, між якими сьогодні обирає Україна, перебувають у стані динамічних змін, в основі яких лежить конфлікт між наднаціональними та національними ідеями. Відмінність полягає в тому, що, відповідно до своїх засадничих цінностей, Росія на розпад імперії та кризу імперської ідеї відповідає посиленням зовнішньої агресії і внутрішньополітичної реакції, а Європа на кризу об'єднувачого ліволіберального проекту – активізацією відцентрових, націоналістичних і популістських сил.

в. Цивілізаційні контексти історії та історичної пам'яті

Національну історичну пам'ять та історієписання про події середини ХХ ст. в Україні рівною мірою визначають сьогодні як ідеології, так і живий досвід – особистий і груповий. Водночас з об'єктивних причин зі зміною поколінь фактор особистого та, до певної міри, колективного досвіду відходить на другий план, що дає можливість довільніше конструювати історичну пам'ять та історієписання відповідно до тих чи інших ідеологічних моделей. Такі моделі пам'яті й історієписання щільно пов'язані з основними загальноцивілізаційними моделями, що з першої половини ХХ ст. ведуть боротьбу за панування на українських землях. Тож сьогодні ми маємо справу з трьома традиційними «класичними» і трьома похідними від них комбінованими моделями, які сформувалися вже в незалежній Україні.

Традиційні моделі історичної пам'яті та історієписання в Україні:

- Радянська – історично найбільш поширена, створена та офіційно легітимізована у СРСР. Центральною подією, навколо якої її сформовано, є «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.», «Велика Вітчизняна війна» та «Велика Перемога» в ній, а ширше – «перемога соціалізму» у СРСР.
- Українська націоналістична – сформована у середовищі української еміграції за домінування бандерівського нарративу. Центральною подією в ній виступає національно-визвольна боротьба УПА проти «комуністичних, нацистських і польських окупантів», ширше – уся історія боротьби за створення незалежної Української держави у ХХ ст., а також Голодомор як найяскравіше втілення комуністичного терору проти українців.
- Ліберальна – історично найменш поширена, започаткована у середовищі радянської дисидентської інтелігенції. Центральними подіями в ній є «Великий терор» як уособлення сталінських репресій, а також ХХ з'їзд КПРС, хрущовська «відлига», шістдесятництво, дисидентський рух.

Хоча ці моделі історичної пам'яті та історієписання досі поширені, у незалежній Україні поступово формуються також нові моделі:

- Радянсько-ліберальна – має підґрунтям загальну симпатію до комуністичної ідеї, визнання визвольної місії Червоної армії паралельно із

засудженням Голодомору та сталінських репресій, а також підкреслене вшанування жертв терору серед етнічних меншин, зокрема Голокосту, депортації кримськотатарського народу, «Волинської трагедії», геноциду ромів.

- Синтетична радянсько-націоналістична – воліє пристосувати класичну радянську модель до нових політичних реалій, зокрема розглядає Україну як повноправного учасника та переможця у Другій світовій війні, «українські» фронти Червоної армії – як українську армію, увиразнює роль УРСР у створенні ООН.
- Ліберально-націоналістична – підкреслює неперервну традицію боротьби українського народу у ХХ ст. за створення незалежної демократичної держави (від УНР до радянських дисидентів), розглядає ОУН та УПА як носіїв демократично-визвольної ідеї, борців за визволення всіх поневолених СРСР народів.

Водночас окремі етнічні спільноти мають власні варіанти моделей пам'яті та історієписання:

- Моделі історичної пам'яті етнічних українців загалом збігаються із загальнонаціональними з певним ухилом у бік різних націоналістично-українських версій; розподіл домінуючих моделей в основному збігається з регіональним розподілом політичних уподобань.
- Серед росіян домінує класична радянська модель пам'яті, у частині інтелігентських кіл – радянсько-ліберальна, але обидві вони зберігають ностальгію за втраченою «спільною великою державою».
- Моделі історичні пам'яті євреїв мають синтетичний характер: в основі домінуючої моделі лежить класична радянська, а серед частини інтелігентських кіл – радянсько-ліберальна, але обидві вони мають потужну єврейсько-націоналістичну складову, яка центральними подіями історії ХХ ст. позиціонує погроми часів Української революції 1917–1921 рр., Голокост та створення Держави Ізраїль.

Остаточне домінування тієї чи іншої моделі історичної пам'яті щільно пов'язане із загальним цивілізаційним вибором України. Проте боротьба за ту чи іншу модель пам'яті, зокрема втілену у знакових меморіалах загальнонаціонального значення, зі свого боку також впливає на хід і результати цивілізаційного вибору.

с. Цивілізаційні контексти історії й пам'яті про Голокост

Історичну пам'ять та історієписання Голокосту сьогодні значною мірою обумовлюють наявні загальні цивілізаційні контексти історії й історичної пам'яті. У кожному з них пам'ять про Голокост та мотиви для пам'ятання/забуття його залежать від комплексу цінностей, що проголошуються домінуючими, а також від того, яким змістом наповнюються феномени «єврей», «єврейство», «антисемітизм», «Голокост» тощо, та наскільки ці змісти вбудовуються або суперечать пропонованим візіям успішного майбутнього.

- Радянська модель. Тяжіє до нівелювання Голокосту та, відповідно, до розчинення пам'яті про нього й у відповідних меморіальних церемоніях, у ширшому наративі про «радянських громадян», які чинили «героїчний опір німецько-фашистським загарбникам під керівництвом Комуністичної партії». Жертовність пересічних людей ігнорується або переформульована

у сповнений пафосу акт спротиву й лише в такий спосіб має шанс на репрезентацію. Стійкість цієї моделі обумовлена загальним незнанням радянськими громадянами націонал-соціалістичної ідеології, завдяки чому комуністична пропаганда спромоглася нав'язати суспільству міф про однакову винищувальну загрозу з боку нацистського режиму всім народам СРСР, мобілізуючи їх на підтримку влади. Важливим ідеологічним аргументом у цій моделі була теза соціально-класового характеру про змову «експлуататорів-сіоністів» із «фашистами» для винищення «трудящих євреїв», що мало на меті додаткову мобілізацію єврейства на підтримку радянської ідеології та відповідало поточним завданням боротьби з сіонізмом.

- Українська націоналістична. Тракує Голокост і пам'ять про нього як окреме – та чуже – явище, що не має відношення до вирішальних процесів боротьби за створення незалежної Української держави у ХХ ст. У проектах розбудови майбутнього державного проекту, заснованого на націоналістичних принципах, євреї розглядаються як прибічники «московського імперського» проекту, а отже «чужорідні елементи». Проте ці погляди зазнали еволюції в контексті сучасних подій, коли єврейська громада продемонструвала суттєву підтримку Револуції гідності. Ця модель посідає оборонну позицію у випадках спроб закинути українському національно-визвольному руху антисемітські ідеологічні погляди та активну участь у Голокості. Натомість наголошує на інклюзивному ставленні до переслідуваних євреїв, демонструючи приклади участі останніх у структурах ОУН і загонах УПА, а також приклади рятування євреїв під час окупації. У радикальних проявах окремі представники схильні прямо або опосередковано виправдовувати Голокост історичними фактами про активну участь діячів єврейського походження у процесах радянської та політичних репресіях радянської влади, зокрема, в організації Голодомору 1932–1933 рр., що є одним із центральних символів української історичної пам'яті.
- Західноєвропейська (назва умовна, адже вона також притаманна культурі пам'яті США, Канади, низки інших країн). Ліберальна, заснована на принципах «культури каяття». Обумовлена поступовим повоєнним визнанням Західною Німеччиною расово-ідеологічного базису націонал-соціалістичних переслідувань євреїв та інших груп, які в рамках цієї ідеології вважалися «зайвими» або «небажаними». Унаслідок послідовних і цілеспрямованих політичних та освітніх зусиль німецького суспільства й відповідної політики пам'яті нині є домінуючою, а Голокост став наріжним каменем та однією з центральних подій історії, усвідомлення якого спричинило еволюцію міжнародного права й вищість демократичних норм.
- Центрально-Східноєвропейська. У країнах колишнього «соціалістичного табору» Голокост було відсунуто на периферію історичної свідомості. Разом із розпадом СРСР і крахом комуністичної ідеології та практики вони постали перед перспективою приєднання до Європейського Союзу (що невдовзі відбулося), але водночас – необхідністю уніфікації з західноєвропейським розумінням минулого й відповідних комеморативних практик. У той час, як частина мешканців цього ареалу погоджується зі внесенням пам'яті про Голокост до місцевого пам'яттєвого простору, інша наполягає на символічній значущості (а деякі – на перевазі) також комуністичного тоталітарного досвіду і змагаються за право вважатися головними жертвами минулих десятиліть, що особливо відчутне останніми

роками на тлі підвищення популярності націоналістичних та популістських партій і рухів, які педалюють цей аргумент.

- Сучасна російська. У загальних рисах відтворюючи деякі засадничі положення радянської моделі, сучасна російська політична еліта з огляду на брак державної ідеології дещо трансформувала її (наприклад, відсунувши на задній план тезу про «керівну роль Комуністичної партії» та посиливши вагу російського націоналізму у вигляді «патріотизму»). Тому її називають ще «пострадянською», дехто – «неорадянською» моделлю історичного минулого. Зокрема відбулося повернення до згаданого вище притаманного часам СРСР сприйняття «Великої Вітчизняної війни» як центральної події радянської історії, повернення до імперіалістичних і націоналістичних цінностей, культивування почуттів єдності й готовності до самопожертви в ім'я потреб колективу або держави. У рамках такої ідеологічної концепції для Голокосту в російській колективній свідомості місця майже не передбачено, за винятком використання його лише в одному вимірі: апеляція до Голокосту в контексті відкритої вимоги від євреїв вдячності Червоній армії за порятунок від неминучої смерті під нацистським пануванням, і в такий спосіб моделює свідому лояльність євреїв до СРСР та його наступниці – сучасної Росії. Сприйняття перемоги Росії (як наступниці СРСР) посідає дедалі більше місце та навіть стає центральним в історичних уявленнях. Ця «переможна» пам'ять об'єднана з відчуттям безпрецедентного «героїзму», який був притаманний лише «нам» і, таким чином, відіграє функцію демаркаційної лінії між «нами» та «ними», тож вона зміцнює «нас», себто сучасну масову російську ідентичність. Голокост (за словами Б. Дубіна) як універсальний символ непотрібний у такій системі координат, тому що офіційна російська ідеологія сьогодні не потребує (або не хоче) чогось такого, що може об'єднувати російський культурний простір з європейським.

d. Цивілізаційний вибір України

Проблема цивілізаційного вибору, що донині стоїть перед Україною, щільно пов'язана з вибором моделі історичної пам'яті взагалі та про трагічні події часів Другої світової війни зокрема. Насправді, зважаючи на успадковану від радянських часів увагу до тієї війни як «Великої Вітчизняної» та від української еміграції – як до часу «визвольних змагань УПА», можна напевно стверджувати, що остаточний цивілізаційний вибір України насамперед вплине на пам'ять про Другу світову війну.

На шляху такого вибору стоять об'єктивні завади, успадковані від попередніх століть. Основною проблемою є цивілізаційний розкол серед етнічних українців, які становлять основу сучасної української громадянської нації, що перебуває у процесі активного формування. Цей розкол проходить між радянсько-російською імперською ідентичністю та різними варіантами ідентичності національно-української (від інклюзивно-ліберальної до ексклюзивно-націоналістичної).

Збереження значною частиною етнічних українців імперської ідентичності своїм підґрунтям має такі чинники:

- етно-расовий – міф про три «братніх» східнослов'янських народи, що походять з «єдиного кореня» та нібито становлять «єдиний народ»;
- мовний – близькість східнослов'янських мов, яка живить міф про «єдину російську мову», що начебто має лише регіональні діалекти;

- релігійний – сповідування єдиної православної віри, що у середині XVII ст. стало основним чинником вибору союзу з Москвою;
- історичний – тривала історія перебування в єдиній московсько-російській імперії зі значним досвідом успішної інтеграції, отримання вищого суспільно-політичного статусу порівняно з навколишніми народами (насамперед поляками та євреями), співучасті у знакових історичних подіях (найперше війнах).

Водночас аналогічні чинники сприяють подальшому поширенню етнонаціональної ідентичності, а саме:

- етнічний – прагнення зберегти українську ідентичність в умовах асиміляційного тиску з боку Росії;
- мовний – намагання зберегти українську мову від маргіналізації та російщення;
- релігійний – прагнення до відродження самостійної православної церкви, що історично була материнською відносно церкви московської;
- історичний – тривала історія боротьби за незалежність від Російської імперії/СРСР, досвід геноциду з боку СРСР у XX ст., боротьба за право на киеворуську спадщину.

Крім проблем етнічних українців, існує низка проблем, пов'язаних з уподобаннями, властивими низці етнічних меншин, а саме:

- неподоланий імперський синдром стосовно українців (росіяни, угорці, румуни);
- подвійна державна лояльність (ті самі спільноти);
- російщення та радянізація практично всіх діаспорних меншин (за винятком поляків).

Усе це заважає прийняттю ними загальнонаціонального проекту, який має в основі український етнокультурний чинник.

Слід узяти до уваги ще один загальний чинник, який суттєво ускладнює вибір Україною класичного європейського шляху розвитку. Ідеться про відсутність більш-менш тривалого історичного досвіду власної демократичної держави, чи хоча б існування в ліберально-демократичному суспільстві у чужій державі. По суті, такий досвід Україна набуває лише сьогодні.

Нині Україна стоїть перед потужними внутрішніми та зовнішніми викликами, подолання яких свідчатиме про готовність до розбудови сучасної держави й суспільства:

- потреба розбудови успішної сучасної держави викликає нагальну необхідність подолання тривалого негативного досвіду державотворення та формування нових практик міжетнічного співжиття;
- збройна, економічна та ідеологічна російська агресія є потужним чинником загальнонаціональної консолідації;
- за об'єктивної відсутності сильної демократичної традиції лише нові ідеї, ґрунтовані на принципах європейського гуманізму, можуть забезпечити об'єднання української нації та збереження Української держави, її сталий європейський цивілізаційний вибір;
- за серйозної кризи ідей у Росії нові українські ідеї можуть стати основною зброєю в російсько-українській війні;

- за умов кризи ліволіберальної моделі у Західній Європі Україна може запропонувати ідеї, що стануть ґрунтом для оновлення єдиної Європи.

Відповідь на виклики у загальноцивілізаційному виборі невіддільна від відповіді на виклики в питаннях історичної пам'яті. Надати змістовні відповіді на останні □ означає зробити значний крок на шляху формування української цивілізації.

7. Містобудівний контекст

а. Історична топографія меморіального простору

1. Об'єкти природного фонду

Територія меморіального простору пов'язана з такими природно-топографічними утвореннями, як *Бабин* і *Реп'яхів яри*, *Кирилівський Гай* та *Кирилівські висоти*.

Бабин і *Реп'яхів яри* являють собою мережу глибоких ярів та урочищ завдовжки 2,5 км, які простягаються від Кирилівських висот у напрямку долини Дніпра. Дном Бабиного Яру раніше протікав Кирилівський струмок, що впадав у річку Почайну. *Кирилівські висоти* – західні відроги між Бабиним, Реп'яховим ярами та Куренівкою. У дохристиянські часи тут існувало доволі велике поховання (некрополь), відкрите й досліджене у ХХ ст. Також на горі віднайдені так звані Кирилівські печери, імовірно заселені в доісторичні часи.

Назва *Бабин Яр* (інші назви: урочище Бісова Баба або Шалена Баба) за переказами походить від історії про те, що власниця цієї землі, баба-шинкарка, продала її домініканському монастиреві (перша згадка 1401 р.). У теперішні часи ця назва асоціюється в першу чергу з трагічними подіями, пов'язаними з масовими убивствами й похованнями у цій місцевості під час Другої світової війни. Унаслідок цих та пізніших подій, а також масивних містобудівних перетворень і техногенних катастроф (Куренівська трагедія), топографію та природний вигляд Бабиного Яру було суттєво змінено. Частину його перетворено на міський парк, а частину забудовано спорудами з різними функціями.

Реп'яхів Яр натомість зберіг свій природний ландшафт і рослинність. Від густих заростей реп'яху походить назва цього урочища. Із кінця ХІХ ст. ця територія починає заселятися з різною інтенсивністю. Тут було прокладено вулиці і провулки, найважливіші з яких Врубелівський узвіз (раніше пров. Реп'яхів Яр) та вулиця Герцена. На території *Реп'яхового Яру* сьогодні знаходиться ландшафтний парк *Кирилівський Гай*. Територія належить до природно-заповідного фонду, загальна площа – 11,65 га.

2. Історичне районування

Найстаріша назва місцевості, де знаходиться меморіальний простір, – *Дорогожичі*. Сьогодні немає достовірної версії її походження. Пізніше у цій місцевості виокремилися дві території – *Лук'янівка* (на сході, ближче до центру міста), *Сирець* (на заході).

Лук'янівка – історична місцевість, розташована між вулицями Дегтярівською, Багговутівською і Глибочицькою, а також Бабиним Яром та горою Юрковиця. В її центрі знаходяться площа Лук'янівська з ринком. Центральна вулиця району – Ю. Ілленка. Ще з ХVІІІ та впродовж ХІХ ст. у західній частині вулиці, при верхів'ї Бабиного Яру, виникла ціла низка кладовищ (детальніше див. нижче – «4. Цвинтарі»). Їх території є частиною меморіального простору.

Сирець – історична місцевість на захід від Лук'янівки, обмежена вулицями Дегтярівською, Сирецькою, О. Теліги. Назва походить від однойменної річки. Із ХІV до початку ХІХ ст. Сирець був окремим селом, пізніше приєднаним до Києва. На Сирці знаходяться (або знаходилися) такі важливі для меморіального комплексу об'єкти, як Сирецький концтабір часів німецької окупації, кладовище німецьких військовополонених (неподалік від станції метро «Сирець»), Петровські цегельні заводи, з яких у 1950-х рр. в Бабин Яр закачували пульпу, що в подальшому спричинить *Куренівську трагедію* (13 березня 1961 р.).

Сьогодні уся зазначена місцевість включена до *Шевченківського району* міста Києва, який було створено в 1937 р. Його площа становить 2,7 тис. га, тут проживають 233,5 тис. осіб.

3. Історична топонімія

– вул. *Ю. Ілленка* – центральна на Лук'янівці, пролягає від Лук'янівської площі до вул. О. Теліги. Попередні назви: Житомирська, Велика Дорогожицька, Мельникова. Західна її частина проходить через територію Бабиного Яру й меморіального простору. Саме по цій вулиці полягав шлях євреїв 29 вересня 1941 р. від місця збору на Лук'янівській площі майже до самого місця розстрілів.

– вул. *Дорогожицька* – південне відгалуження вул. Ю. Ілленка, яке потім переходить у вул. Ризьку. Попередні назви: Лагерна, Мотоциклетна. Вулиця є південною межею території меморіального простору. До того, як Бабин Яр було засипано, вулиці Дорогожицька й Ілленка були основним шляхом у цьому напрямку. По вул. Дорогожицькій проходив останній відтинок шляху євреїв до місця розстрілу.

– вул. *О. Теліги* – ділянка внутрішньої кільцевої Києва між вул. Дегтярівською та просп. С. Бандери. Виникла впродовж 1950-х рр., разом із сучасною вул. Довженка становила відтинок вул. Новоокружної, котра пролягала дещо у сторону, у південно-західному напрямку відносно сучасної вул. О. Теліги. Попередня назва – вул. Д. Коротченка. Дамба, прорив якої спричинив Куренівську трагедію в 1961 р., знаходилася саме на цій вулиці. Сьогодні вона становить західну межу більшої частини меморіального простору.

– вул. *Сім'ї Хохлових* (попередні назви – Середньозагородня, Кагатна) є перемичкою між вулицями Дорогожицькою та Ю. Ілленка. Була східною межею Братського цвинтаря, на території якого знаходилися невеличкі ділянки Маріавітського та Євангелістського кладовищ. По вул. Сім'ї Хохлових проходив шлях євреїв до місця розстрілу. Сьогодні вона – східна межа Військового цвинтаря.

– вул. *Оранжерейна* – це західна перемичка між вулицями Ю. Ілленка та Дорогожицькою. Вона виникла в післявоєнні роки й сьогодні розмежовує парк Бабин Яр і територію телевежі. На розі вулиць Дорогожицької та Оранжерейної 29 вересня 1941 р. євреїв завертали до Бабиного Яру.

– вул. *Щусєва* є продовженням вул. Ю. Ілленка у західному напрямку, що сполучає вул. О. Теліги з Кільцевою дорогою. Вона пролягає територією колишнього Сирецького концтабору (пізніше табору для німецьких військовополонених). Межами його самого були сьогоднішні вулиці Ризька (на півдні), О. Ольжича (на півночі) та Академіка Грекова (на заході).

4. Цвинтарі

– *Кирилівський* – виник у час, коли було ліквідовано однойменний монастир, а в його спорудах розміщено богадільню та лікарню. Кладовище досить швидко заповнювалося, і 1871 р. йому було відведено нову ділянку в Кирилівському Гаю. На момент закриття в 1929 р. займало територію 9,7 га. Упродовж Другої світової війни та радянського періоду поступово знищувалося. Нині на території колишнього Кирилівського православного кладовища майже не залишилося цілих надгробків і склепів.

– *Лук'янівський* – офіційно заснований у 1878 р. на території давніх міських поховань, зберігся до нашого часу. У 1887 р. тут було зведено каплицю, а 1911 р. її перебудували у церкву. Сьогодні кладовище розташоване на південь від вул. Дорогожицької. Територія його поступово розросталася впродовж першої половини ХХ ст. Неодноразово змінювало свою назву – Ново-Лук'янівське, Центральне міське, Іоаннівське, Армієвське, Лук'янівське

російське, Старобратське. Лук'янівським цивільним почало називатися з 1945 р. Тут ховали до 1962 р. У 1970 р. від нього було відчужено під будівництво чималу частину території, а в 1972 р. знесено церкву. Від 2001 р. Лук'янівський цвинтар має статус історико-меморіального заповідника.

– *Єврейський* – закладено 1888 р., однак відкрити його вдалося аж у 1894 р. На той час це була вільна територія за межами Лук'янівської ділянки, де тоді проживала значна єврейська громада. Кладовище було облаштоване обслуговуючими спорудами та будівлею управління, яка збереглася до сьогодні. Перед Другою світовою війною Єврейське кладовище займало площу близько 25 га. Під час окупації зазнало значної руйнації. Ховали тут до кінця 1940-х рр. Однак, згідно з генеральним планом Києва, на місці всіх лук'янівських кладовищ мало бути створено паркову зону зі спорткомплексом («Авангард»), прокладено нові дороги. Тому міськрада ухвалила рішення про закриття цвинтаря й перенесення поховань на Куренівське єврейське кладовище. Остаточо Єврейське кладовище було ліквідоване згідно з рішенням 1962 р. У наступні десятиріччя значну частину його території забудували. У 1980-х рр. тут з'явилися громадські споруди, серед яких телецентр, державний архів, а також житлові будинки. Сьогодні про існування Єврейського кладовища свідчить пам'ятна бронзова менора в північно-західній його частині, яку встановили в 1991 р. У 2000-х рр. до неї з вул. Ю. Ілленка повз будівлю контори кладовища було облаштовано меморіальну стежку. У 2017 р. вздовж цієї стежки виставлено надгробки з колишнього Єврейського цвинтаря, які до того часу були звалені в яру за телецентром. Сама будівля контори, зведена 1899 р., є пам'яткою архітектури місцевого значення. У 2016 р. її передано НІМЗ «Бабин Яр» для створення тут Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру.

– *Караїмський і Магометанський* – закладені одночасно з Єврейським і розташовувалися на захід від нього. Функціонувати почали, однак, лише з 1902 р. Під Магометанське кладовище було відведено 0,9 га, під Караїмське – 0,14 га. Поховання тут здійснювалися до 1960-х рр. У 1962 р. за рішенням міської влади ліквідовані. Територію забудовано, від могил нічого не збереглося.

– *Військовий* – один із небагатьох цвинтарів, що зберігся до нашого часу. Розташований між вулицями Ю. Ілленка й Дорогожицькою. Виник приблизно на місці поховань нижніх чинів періоду Першої світової війни як філія Лук'янівського кладовища. Нинішній некрополь засновано в 1943 р. У 1950-х рр. обнесений капітальною огорожею, а з боку вул. Сім'ї Хохлових споруджено парадний вхід. Від 1988 р. закритий для нових поховань.

– *кладовище німецьких військовополонених* – знаходиться в кінці вулиць Ризької та Щусева, неподалік від станції метро «Сирець». Тут поховано німецьких військовополонених, яких утримували у Сирецькому таборі впродовж 1944–1949 рр. У 1999 р. реконструйоване коштом посольства ФРН.

5. Історичні споруди та інші об'єкти

– *Кирилівський монастир і Кирилівська церква* – пам'ятка архітектури часів Русі. Споруджена у XII ст. як собор, родовий монастир та усипальня чернігівських князів Ольговичів. Церква перебудовувалася багато разів і сьогоdnішнього вигляду набула у середині XVIII ст. У 1786 р. Кирилівський монастир було ліквідовано й перетворено на *Кирилівську лікарню*. У 1950-х рр. стіни церкви тріснули. Тоді підземелля бетонували, рятуючи архітектурний ансамбль. Ця аварія допомогла зробити цікаве відкриття – Кирилівська церква має найглибші у світі фундаменти через те, що під нею є підземелля. Сьогодні храм знаходиться поряд із територією психоневрологічної лікарні ім. І. Павлова і входить до Національного історико-архітектурного заповідника «Софія Київська».

Кирилівська церква – пам'ятка архітектури національного значення, охоронний № 30/1. Працює як музейна споруда. У вихідні дні тут проводяться богослужіння.

– *психоневрологічна лікарня ім. І. Павлова* (в минулому Кирилівська лікарня) – знаходиться у підніжжі Бабиного Яру. До неї веде Врубелівський узвіз та вул. Герцена. Лікарню було започатковано після перетворення Кирилівського монастиря на будинок для інвалідів і богадільню. У 1803 р. до монастиря перевели будинок для божевільних. Упродовж ХІХ ст. лікарня поступово розбудовувалась і перетворилася на багатофункціональну лікувальну установу. У роки Другої світової війни душевнохворих пацієнтів стратили й захоронили в Бабиному Яру. У 1960-х рр. було здійснено чергову перебудову з перепрофілюванням у суто психіатричний заклад.

– *Сирецькі військові табори, Сирецький концтабір, табір для німецьких військовополонених* – це територія на Сирці (між вулицями О. Теліги, О. Ольжича, Ризькою та Акад. Грекова), де сьогодні розташовано однойменний житловий масив. До Другої світової війни використовувалася під тренувальні табори військ Київського військового округу. Із весни 1942 до весни 1943 рр. тут існував табір для радянських військовополонених, а згодом нацистський концентраційний табір «Kiew-West». Територію оточували три ряди колючого дроту. Складався з двох майже прямокутних у плані ділянок. На одній із них (у межах сучасних вулиць Ризької та Щусєва) стояли бараки, на іншій було 16 землянок, в яких утримували ув'язнених. Близько 5 тис. в'язнів були страчені або загинули через нелюдські умови та поховані в Бабиному Яру, ямах на території табору. У 1944–1949 рр. використовувався для утримання німецьких військовополонених. Кладовище, де поховано близько 250 їх, знаходиться неподалік від сучасної станції метро «Сирець».

– *стадіон «Старт», у минулому «Зеніт»* – розташований поряд із Лук'янівською площею. У роки Другої світової війни на його території було особливе відділення табору для радянських військовополонених на вул. Керосинній (сучасна вул. Шолуденка), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників перед вивозом на страту до Бабиного Яру.

– об'єкти, пов'язані з масовим розстрілом євреїв 29–30 вересня 1941 р., коли нацисти зібрали колони їх з усіх районів міста на Лук'янівську площу й рушили вул. Ю. Ілленка до Бабиного Яру. За перетином вул. Ю. Ілленка з сучасною вул. Акад. Ромоданова знаходився протитанковий рів і німецька застава. Подальший шлях пролягав по сучасних вулицях Ю. Ілленка, Сім'ї Хохлових і Дорогожицькій до місця перетину з вул. Оранжевською. На майданчику біля самого урвища людей спрямовували на страту. Після розстрілів німці підірвали схили яру. Тих, кого не встигли вбити, на ніч замкнули в *гаражах танкоремонтного господарства* на розі вулиць Ю. Ілленка й Дорогожицької. Шлях євреїв 29 вересня 1941 р. став київською *Via Dolorosa* – Дорогою скорботи, яка має бути позначена на мапі міста, а також промаркована в дизайні вулиць.

в. Наявна містобудівна ситуація в меморіальному просторі

Розташування й межі

Територія меморіального простору лежить між історичними місцевостями Сирець на заході та Лук'янівка – на сході. На півночі в долині Дніпра знаходиться історична місцевість – Куренівка. Із заходу до території примикає вул. О. Теліги. Сьогодні на меморіальному просторі розташовано ряд діючих зон та об'єктів:

– Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

- Лук'янівський державний історико-меморіальний заповідник (Лук'янівський цвинтар)
- парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Кирилівський Гай»
- парк Шевченківського району «Бабин Яр»
- об'єкт природно-заповідного фонду «Реп'яхів Яр»
- станція метро «Дорогожичі»
- Київська телевізійна вежа
- Київський телецентр
- спортивний комплекс «Авангард»
- відстійник списаних автобусів
- автозаправочна станція
- будівлі КП «Київзеленбуд»
- житловий комплекс «Герцен-парк»
- житловий комплекс «Кирилівський Гай»
- комплекс будівель державного архіву Київської області
- комплекс будівель територіальної державної інспекції праці в Київській області
- Військове кладовище.

Усі ці об'єкти підпорядковуються різним суб'єктам господарювання, тому подальший гармонійний розвиток території меморіального простору має враховувати особливості їх роботи. Перелічені суб'єкти господарювання є прямими інтересантами в питанні розвитку меморіального простору. Їхню позицію слід уважно враховувати.

Міський контекст

1. Житловий фонд

Типологія житлової забудови сформована в основному кварталами 5-поверхової цегляної забудови 1960-х рр. Вони складають 80% усього житла в окрузі. На додачу, неподалік знаходяться квартали цегляних 2-поверхових будинків, зведених німецькими військовополоненими, яких утримували на території колишнього Сирецького табору.

Наприкінці 1970-х рр. на місці колишнього приватного сектору з'явилися кілька висотних житлових будинків. Житлокомплекс підвищеної поверховості «Герцен-парк» розташовано між вулицею Герцена та Ю. Ілленка, поряд із Київським телецентром. Окрім ще кількох точкових висотних будинків околиці меморіального простору залишаються середньо-поверховими з помірною щільністю мешканців.

2. Рекреація

Зелені зони й парки оточують Сирець зусібіч. Сама територія меморіального простору має велике рекреаційне значення. Окрім того, неподалік знаходяться міський Сирецький парк із дитячою залізницею, а також парки «Дубки» й Сирецький ландшафтний.

Просторі двори, велика кількість хоч і старих, але збережених спортивних майданчиків, численні зелені зони сприяють приємному дозвіллю просто неба. У парку

«Дубки» промарковано кілька веломаршрутів. Кирилівський Гай також часто використовують для велосипедних катань і спортивних пробіжок.

Молоді містяни вигулюють собак, займаються спортом, улаштовують пікніки, пенсіонери грають у шахи й обговорюють новини. Парк «Бабин Яр» – популярне місце неформальних практик серед підлітків, студентів і представників різних субкультур. Така поведінка не відповідає духу цього місця та його історичному багажу. Щоб виправити ситуацію, у меморіальному просторі слід передбачити заходи з інформування мешканців та спонування до належної поведінки.

3. Громадська інфраструктура

На Дорогожичах є чотири лікарні: клінічна лікарня № 9 на вул. Ризькій, маленька дитяча лікарня № 2 на вул. Ольжича та Київська обласна клінічна лікарня № 1 на сході, зі сторони Лук'янівки, а також спеціалізована Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І.П. Павлова, яка знаходиться біля Кирилівського Гаю.

У районі є кілька дитячих садків, шкіл, у тому числі школа-інтернат, технічних ліцеїв, індустріальний технікум. Спеціальні навчальні заклади: хореографічне училище на вул. Кузьминській, державна художня школа.

Заклад вищої освіти поряд із територією проекту – частина Київського національного університету ім. Т. Шевченка (інститути журналістики, міжнародних відносин). Корпуси розташовано на сході вздовж вул. Ю. Ілленка.

Кінотеатр ім. Гагаріна з часом перетворився на критий ринок. Є два підліткових клуби, дві бібліотеки. На вул. Стеценка, поряд зі станцією метро «Сирець», у парку «Дубки» функціонує великий ресторан.

4. «Якірні» об'єкти

Головним «якірним» об'єктом на території меморіального простору виступає станція метро «Дорогожичі», збудована 2000 р. Середній добовий пасажиропотік її становить 15,9 тис. осіб. Тут зосереджено найбільше об'єктів торговельної інфраструктури. Звідси за 10–15 хв. можна дістатися до центру, а також до інших районів міста.

Архітектурною домінантою на території меморіального простору є шпиль головної телевежі країни заввишки 380 м. Вона розташована між парком «Бабин Яр» і Військовим кладовищем. Поряд, через вул. Ю. Ілленка, знаходиться висотна будівля телецентру (народна назва – «Олівець»).

Головна культова споруда в околиці – Кирилівська церква, що знаходиться біля нижньої частини Бабиного Яру, поряд із Київською міською психіатричною лікарнею № 1 ім. І.П. Павлова. Це культурна пам'ятка XII ст., котра сьогодні функціонує в основному як музей. Богослужіння тут відбуваються лише у вихідні дні та на релігійні свята.

5. Рельєф і геологія

Сьогоднішня топографія території меморіального простору – це ландшафт, в основному представлений системою природних ярів (Бабин і Реп'яхів), що впадають у долину Дніпра. Його суттєво трансформовано внаслідок техногенного втручання (замиву Бабиного Яру) та прокладання вулиць (О. Теліги й Ю. Ілленка).

Реп'яхів Яр трансформований прокладанням його низинами Врубелівського узвозу та вул. Герцена. Топографічно місцевість можна умовно поділити на верхню частину – *плато*,

яке було засипано та забудовано, і *схил* (яри, балки), що залишається природним важкодоступним ландшафтом зі складним рельєфом.

Бабин Яр має довжину 2,6 км і багато розгалужень. Він проходить через ліс, лісові піски, морени і глину, переходячи далі в долину в районі балки Сирецької. Реп'яхів Яр, завглибшки 32 м та завдовжки 1,5 км, входить у долину Дніпра південніше. Це – частково забудовані круті схили, з обвалами й лісом.

Територія Бабиного та Реп'яхового ярів належить до зсувонебезпечних районів і підтоплюваних територій (згідно з Генеральним планом Києва-2020).

6. Циркуляція і транспорт

Місцевість вдало розташована в транспортній системі міста. До території меморіального простору можна дістатися громадським транспортом (метро, тролейбус, маршрутка) з усіх частин Києва.

Вул. О. Теліги – важлива транспортна артерія міста, яка виконує функцію внутрішнього транспортного кільця. Вона перетинається з іншою радіальною магістраллю – вул. Ю. Ілленка – безпосередньо поряд із територією меморіального простору. На цьому перетині знаходиться станція метро «Дорогожичі».

Вул. Ю. Ілленка ділить територію меморіального простору на дві частини. Вони сполучені тільки підземним переходом станції метро «Дорогожичі».

На території меморіального простору майже відсутні транзитні автомобільні проїзди. Це робить її справжньою пішохідною зоною, сприятливою для прогулянок і спокійного проведення часу. Єдиний автомобільний проїзд – вул. Герцена, яка виконує функцію під'їзду до психіатричної лікарні № 1 ім. І.П. Павлова.

Пішохідні доріжки у *верхній* частині території надають їй рис міського парку, натомість частина ярів здебільшого має характер незайманої природи.

Містобудівні обмеження

Згідно з чинним Генеральним планом Києва-2020, довкола території проекту діють наступні містобудівні та планувальні обмеження.

1. Територія *Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»*. Його межі визначено землепорядною документацією на підставі рішення Київської міської ради від 28 жовтня 2010 р. NQ 204/5016. На території заповідника зберігаються пам'ятки, об'єкти культурної спадщини та інші меморіальні об'єкти, ландшафтні утворення й цінні елементи благоустрою. Проведення тут реставраційних, будівельних, земляних та інших робіт, передбачених планом організації території, дозволяється на підставі містобудівної документації, погодженої з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

На території заповідника забезпечується:

- a. моніторинг меморіальних об'єктів;
- b. археологічний нагляд під час проведення земляних робіт;
- c. можливість позначення пам'ятних місць і втрачених меморіальних об'єктів;
- d. моніторинг геологічної та гідрологічної ситуації, інженерний захист території, санітарна й пожежна безпека, захист від динамічних навантажень.

На території заповідника допускається:

- e. консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація меморіальних об'єктів;
- f. перенесення, а також (за необхідності) заміна пам'ятних знаків, розміщення нових меморіальних об'єктів та інформаційних стендів, що висвітлюють історико-культурну цінність території;
- g. розміщення церемоніальних (культурних) об'єктів, музеїв, музейних експозицій, кіосків із продажу літератури, художньої продукції; інформаційно-навігаційних стендів та знаків, об'єктів інженерно-технічної інфраструктури й ландшафтного благоустрою, необхідних для обслуговування території заповідника та визначених планом організації території;
- h. реорганізація озеленення й опорядження територій;
- i. реорганізація існуючих та влаштування нових пішохідних зв'язків, у тому числі надземних пішохідних мостових переходів, відповідно до плану організації території.

На території заповідника забороняється:

- j. будівництво об'єктів, не пов'язаних із забезпеченням функціонування заповідника та його меморіального комплексу;
- k. проведення земляних робіт, прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, не пов'язаних із забезпеченням функціонування заповідника та його меморіального комплексу, а також у разі, якщо ці роботи порушують гідрологічний режим території;
- l. облаштування ігрових, дитячих майданчиків, місць активного відпочинку;
- m. прокладання повітряних ліній електромереж, розташування наземних трансформаторних пунктів.

2. *Охоронна зона Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»* загальною площею 46,9 га встановлює особливий режим, згідно з яким уся містобудівна документація, що розробляється на цю територію або на її частини, підлягає погодженню центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за участю дирекції заповідника. В охоронній зоні забезпечується:

- a. збереження розкриття території заповідника;
- b. вільний доступ до території заповідника;
- c. збереження ландшафту й цінних елементів благоустрою;
- d. можливість позначення місць втрачених меморіальних об'єктів;
- e. археологічний нагляд за виконанням земляних робіт;
- f. усунення дисгармонійних будівель і споруд, а також рослинності, які створюють візуальні бар'єри перед меморіальними об'єктами;
- g. збереження незабудованих територій вільними від капітальних споруд (окрім випадків, передбачених планом розвитку заповідника);
- h. моніторинг геологічної й гідрологічної ситуації, інженерний захист території, санітарна, пожежна безпека, захист від динамічних навантажень.

В охоронній зоні допускається:

- i. реставрація, реабілітація та пристосування історичної забудови, що передбачає план розвитку заповідника;

- j. реконструкція або будівництво (в окремих випадках) нових об'єктів (у тому числі таких, що передбачає план розвитку заповідника) за індивідуальними проектами, які не перевищують висоти 9 м від денної поверхні землі та не порушують видового розкриття території заповідника;
  - k. комплексний благоустрій території з ландшафтною реорганізацією;
  - l. проведення зумовлених вимогами сучасного функціонування міста робіт із прокладання нових чи реконструкції наявних інженерних мереж.

В охоронній зоні забороняється:

- m. нове будівництво в межах ділянок, резервних для розвитку заповідника;
    - n. розміщення об'єктів житлового, розважального, промислового та комунально-складського призначення, а також облаштування відкритих автостоянок на значних площах, що порушують загальне сприйняття території заповідника.
- 3. *Зона регулювання забудови.* Ця зона загальною площею 24,12 га, де встановлено особливий режим, згідно з яким нове будівництво, а також реконструкція наявних об'єктів регламентуються за функціональним призначенням, розташуванням, висотою, масштабом і площею забудови. Будівельні роботи, роботи з реконструкції, земляні та інші роботи можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за участю дирекції заповідника. На території зони регулювання забудови забороняється:
  - a. ліквідація елементів історичної забудови;
  - b. зведення будинків підвищеної поверховості та висотних споруд;
  - c. розміщення промислових підприємств, транспортної, складської та іншої інфраструктури, що створює значні вантажні потоки, забрудненість повітря, вогне- та вибухонебезпечність, а також тих, які дисгармоніюють із середовищем, що охороняється;
  - d. будівництво транспортних розв'язок та естакад, що негативно вплинуть на ландшафтну структуру території;
  - e. екранування меморіальних об'єктів заповідника новобудовами й зеленими насадженнями.
- 4. Територія *Військового та Лук'янівського кладовищ* оточена санітарно-охоронною зоною 200 м.
- 5. *Телевізійна вежа* оточує зона обмеження забудови за рівнем напруженості електромагнітного поля радіусом 500 м.
- 6. *Зона обмеженого використання території* від аеродрому заводу ім. Антонова покриває всю територію меморіального простору – обмеження висотності будівель від 50 до 150 м (228,88 – 328,88 м у балтійській системі висот).
- 7. *Кирилівський Гай* є територією природно-заповідного фонду, а також зсувонебезпечною територією.
- 8. У нижній частині *Кирилівського Гаю* є невелика ділянка забруднених цезієм ґрунтів.

За наявності цих обмежень будь-яка архітектурно-будівельна діяльність на даній території повинна відповідати чинному законодавству, затвердженій містобудівній документації, місцевим правилам забудови, а земляні й будівельні роботи мають бути погодженими з управлінням охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища.

с. Містобудівні проекти в межах меморіального простору

1. Генеральний план Києва до 2020 р.

Згідно з чинним генпланом, на території меморіального комплексу визначено такі функціональні зони:

1. Зелені зони загального користування
2. Об'єкт природно-заповідного фонду (Кирилівський Гай)
3. Території/споруди автотранспорту
4. Території соціальної інфраструктури
5. Спортивні заклади
6. Кладовища
7. Культурно-інформаційні заклади
8. Лікувальний заклад.

Відповідно, будь-які містобудівні чи архітектурні проекти на даній території повинні відповідати цьому визначеному цільовому призначенню. Зміни до цільового призначення території мають затверджуватися рішенням сесії міської ради з урахуванням режиму роботи Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», його охоронної зони та зони регулювання забудови.

2. ДПТ у районі проекту

Поряд із територією проекту розроблено детальні плани територій (ДПТ). Ці дві суміжних території знаходяться південніше та включають такі ділянки:

1. У межах просп. Перемоги, вулиць Лагерної, Авіаконструктора І. Сікорського, залізничних колій, вулиць Парково-Сирецької, Дорогожицької, О. Теліги та О. Довженка. Основне рішення цього ДПТ, що матиме вплив на меморіальний простір, полягає в ущільненні житлової забудови. Це збільшить навантаження на технічну й соціальну інфраструктуру району. З іншого боку, це потенціал більшої кількості постійних відвідувачів і користувачів території меморіального простору.
2. У межах вулиць Дорогожицької, Ю. Ілленка, Деревлянської та Сім'ї Хохлових. Згідно з цим ДПТ, планується перетворення території Київського мотоциклетного заводу на технопарк «Unit City». Це також збільшить кількість щоденних користувачів території меморіального простору, особливо в робочий час упродовж тижня, а також урізноманітнить їх соціальну складову.

3. «Unit City»

Це великий інвестиційний проект створення технопарку на території колишнього Київського мотозаводу. Ділянка розташовується на південь від території меморіального комплексу. У майбутньому очікується, що «Unit City» стане значним центром ділової і громадської активності. Планом передбачається як перетворення наявних будівель, так і зведення нових. На сьогоднішній день інфраструктура «Unit City» включає:

- офіси, співробітні («coworking») та невеликі лабораторії;
- два конференц-зали на 50 і 150 осіб;
- два кафе-ресторани;

- спорткомплекс;
- зони відпочинку просто неба та площі для масових подій.

У майбутньому передбачається перетворення території заводу на багатофункціональний комплекс, який включатиме різні види офісів і нового виробництва, житло, освітні спортивні, дозвільні заклади.

Сьогодні територія «Unit City» має обмежений доступ для відвідувань. Його цільовою аудиторією є представники ІТ-компаній і стартапів у сфері новітніх технологій, дизайну. Саме цей соціальний прошарок потенційно, на додачу до сьогоднішніх, стане новим користувачем території меморіального простору.

4. «Melnykova Smart Street»

Це концепція реконструкції сьогодишньої вул. Ю. Ілленка, ініційована комунальним підприємством «Kyiv Smart City».

У рамках проекту пропонується втілити найновіші міжнародні тенденції. Серед основних заходів можна назвати звуження проїжджої частини, окрему смугу громадського транспорту, паркувальні «кишені», велодоріжки, безбар'єрні пішохідні переходи та «острівці безпеки». Окрему увагу присвячено економії електроенергії для вуличного освітлення, мафів.

Серед нових технологічних елементів – лавки з підзарядкою для смартфонів, зупинки з сонячними панелями, системи освітлення пішохідних переходів і фіксації правопорушень, а також спеціальне обладнання для людей з обмеженою рухливістю та вадами зору.

Після розробки концепції проект не перейшов до наступних стадій.

5. Спорткомплекс «Авангард»

Збудований на початку 1970-х рр. на території колишніх Магометанського, Караїмського та Єврейського кладовищ. Сьогодні тут розташовані льодова арена, баскетбольний і футбольний зали, школа акробатики.

У 2017 р. Міністерство молоді і спорту України та Київська міська адміністрація оголосили про підготовку реконструкції й розбудови спорткомплексу. Окрім ремонту, тут планують звести спортивно-реабілітаційний центр та олімпійський 50-метровий басейн. Реконструкція планується у три черги впродовж шести років.

Розбудова цього спортивного об'єкта має етичні невідповідності до характеру меморіального простору, на території якого він знаходиться. З одного боку, активне заняття спортом привертає додаткову аудиторію до тем меморіального простору. З іншого – існує небезпека несумісності режимів використання (у спорткомплексі можуть проходити масові, шумні спортивні заходи, що суперечить принципам поведінки в меморіальному просторі).

6. Стадіон «Старт»

Розташований на вул. Шолуденка, віддалено від основної території меморіального комплексу. У часи Другої світової війни називався «Зеніт».

Сьогодні це одне з центральних громадських місць Лук'янівки. Удень тут займаються спортом (біг, футбол, ролики, велосипеди), а вечорами влаштовують кіносеанси просто неба. Після невдалих намірів збудувати стадіон місцева громада активно захищає це місце, а нещодавно місто та районна адміністрація розробляють проект оновлення цього спортивного об'єкта.

7. Архітектурний конкурс «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»

У 2016 р. відбувся відкритий міжнародний архітектурний конкурс із комплексної організації та благоустрою історико-меморіальної зони «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь». Його метою було створення чітко виокремленого простору, де як ті, хто цілеспрямовано приходить, щоб ушанувати пам'ять загиблих, так і пересічні місцеві мешканці або студенти навколишніх навчальних закладів, відразу відчували б пов'язаність із трагічною історією цього місця. У просторовому сенсі мета конкурсу полягала у створенні сучасного публічного цілісного меморіального комплексу, інтегрованого у структуру міста засобами ландшафтного дизайну.

Об'єктом конкурсу були території, які історично включали:

- Бабин Яр – місце масових розстрілів і поховань під час нацистської окупації Києва;
- історичний багатоконфесійний некрополь, що складався впродовж століть і включав православні, єврейське, караїмське, магометанське, військові й інші кладовища;
- зону техногенної Куренівської катастрофи 1961 р.

У результаті конкурсу першу премію не було присуджено жодному проекту. Дві других премії здобули два проекти, котрі якнайкраще вирішують основні питання, викладені в конкурсному завданні. Матеріали архітектурного конкурсу та проектні пропозиції включено до цієї концепції меморіального простору.

8. Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»

Проект, ініційований однойменним благодійним фондом, є змістовною альтернативою цій концепції. Він спрямований на висвітлення трагічних подій у Бабиному Яру, що сталися у вересні 1941 р. Центральною темою центру є події Голокосту на території колишнього СРСР.

У грудні 2018 р. було оголошено архітектурний конкурс на проект меморіального центру. Земельна ділянка під будівництво майже повністю знаходиться на території меморіального простору, а саме Єврейського й Кирилівського кладовищ.

Результати конкурсу повинні бути оголошені у серпні 2019 р., а будівництво заплановане на період 2020–2022 рр. Відкриття Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» має відбутися в 2023 р.

9. Житловий комплекс «Кирилівський Гай»

На території Кирилівського Гаю, у кінці вул. Багговутівської, поряд з обласною лікарнею № 1 ведеться будівництво 6 житлових будинків висотної поверховості (16, 23, 25 поверхів). Окрім житла, тут планується розмістити приміщення комерційного та громадського призначення, а також для паркування автомобілів. Ділянка площею 2,29 га знаходиться у природно-заповідному фонді, однак компанія-забудовник стверджує, що має всю дозвільну документацію на будівництво. Попри запланований термін завершення робіт (кінець 2018 р.) вони досі тривають.

Територія благоустрою цього житлового комплексу заходить на межі Кирилівського Гаю, що суперечить нормам використання природоохоронного об'єкта. Урегулювання ситуації потребує детального вивчення та вжиття відповідних заходів.

10. Наявність вільних від поховань ділянок для зведення музейних об'єктів поза межами меморіального простору

Довкола території меморіального простору є ділянки, придатні під нове будівництво або реконструкцію наявних споруд із подальшим пристосуванням під потреби музеїв Голокосту й Бабиного Яру:

1. будівля колишнього кінотеатру ім. Гагаріна на вул. Щусєва, 5 та прилеглі гаражі (на території, де був розташований Сирецький концтабір); сьогодні будівля використовується як ринок
2. територія замороженого будівництва басейну на вул. Парково-Сирецькій, 2
3. територія гаражного кооперативу «Мотозаводець-1» на вул. Сім'ї Хохлових, 8 а
4. незавершене будівництво на території Лук'янівського цвинтаря (перетин вулиць Дорогожицької та Сім'ї Хохлових)
5. ділянка незавершеного будівництва на розі вулиць Ю. Ілленка та Дорогожицької.

d. Функціональне навантаження меморіального простору

1. Бабин Яр та Дорогожицький некрополь як частина міського простору

Сьогодні територія меморіального простору – це складне багатопланове й багатфункціональне містобудівне утворення. Складові меморіального комплексу можна поділити на внутрішні, які знаходяться в межах території, і зовнішні – поза межами. До перших належать:

- територія наявних і знищених кладовищ з історичними спорудами: Кирилівського православного, Лук'янівського, Єврейського, Магометанського, Караїмського, Братського, Військового;
- зона розстрілів, що відбувалися під час нацистської окупації, яка безпосередньо примикає до вул. О. Теліги та займає більшу частину засипаної ділянки Бабиного Яру.

До зовнішніх об'єктів належать:

- територія відділення табору для радянських військовополонених на стадіоні «Зеніт» (сучасний стадіон «Старт»), де утримували євреїв, комуністів і політпрацівників;
- шлях євреїв до місця розстрілу 29 вересня 1941 р.;
- колишні гаражі танкоремонтного господарства, де утримували жертв уночі перед стратою;
- територія колишнього Сирецького концтабору / табору для німецьких військовополонених і кладовища німецьких військовополонених;
- територія й історичні споруди психіатричної лікарні ім. І.П. Павлова (сучасна Київська міська психіатрична лікарня № 1 ім. І.П. Павлова);
- зона Куренівської катастрофи 13 березня 1961 р. в Бабиному Яру та на території трамвайного депо ім. Л.Б. Красіна (сучасне Подільське трамвайне депо).

Окрім того, територія меморіального простору та її складові тісно пов'язані з міським середовищем й інфраструктурою, що знаходиться як на самій території меморіального простору, так і в околиці, і у загальноміському контексті.

Через таку сукупність взаємопов'язаних елементів та функціональних нашарувань проект меморіального комплексу має завдання доповнити й розкрити історичне значення цієї території та, водночас, функціонально інтегруватися у ритм життя міста.

2. Зона масових розстрілів і поховань

Територія, де під час Другої світової війни відбувалися масові розстріли, сьогодні не в повній мірі відображає суть і значення тих подій для світової й української історії. Ця зона знаходиться на схід від вул. О. Теліги. Крізь неї поперек проходить вул. Ю. Ілленка, яка ділить територію навпіл.

Південна частина з офіційною назвою «парк Бабин Яр» сьогодні слугує місцем збору студентів і неформальної молоді. Північна частина також має вигляд парку, це місце прогулянок для мешканців прилеглих будинків і пішохідного транзиту до станції метро. Ще одна частина зони розстрілів знаходиться через дорогу, з іншої сторони вул. О. Теліги, між будинками № 23 і № 27. На цьому місці у 2000-х рр. велося будівництво житлового будинку, заморожене 2008 р.

Дана територія сьогодні «невидима» в контексті трагічних подій, які тут відбувалися. Колишне урочище у цьому місці було повністю засипане в радянські часи. Про його минулу драматичну топографію сьогодні майже ніщо не свідчить. Концепція меморіального простору покликана визначити містобудівні та архітектурні заходи з маркування місць, що пов'язані з різними історичними подіями на території меморіального комплексу. Відповідно, ознакування цього обширу накладає певні обмеження на процеси, що можуть тут відбуватися, зокрема не повинно бути гучних масових заходів, а щоденна діяльність має вестися в дусі пам'яті та поваги до історії й людей, пов'язаних із нею.

Територія історичних цвинтарів, наявних та зниклих, також вимагає шанобливого й обережного ставлення. Радикальну забудову колишніх цвинтарів у другій половині ХХ ст. можна сприймати як варварство. З іншого боку, незнання громадськості про історію місця призводить до несвідомого ігнорування подальшої забудови цієї території. Про існування тут у минулому багатьох кладовищ різних релігійних громад Києва також майже ніщо не свідчить. Винятком слугують могильні плити, виставлені наново вздовж меморіальної алеї, що веде до бронзової Менори. Ця концепція покликана, зокрема, зупинити подальшу забудову історичних кладовищ шляхом публічних кампаній із поширення інформації про історію місцевості.

3. Меморіальний простір

Про трагічні події минулого розповідає низка не поєднаних і не узгоджених між собою монументів, пам'ятних знаків, хрестів. Такий стан меморіалізації не дає уявлення про повну картину історичних подій. Ця концепція покликана цілісно відобразити об'єктивне минуле у фізичному просторі території.

Меморіальний простір повинен функціонувати як туристична зона з уніфікованою системою навігації. Інформування про це місце повинно мати системний характер і відповідати єдиному послідовному наративу. Для цього пропонується розробити єдиний візуальний код і характер елементів міського дизайну:

- система маркування меж різних територій (цвинтарі, історичні місця, природні заповідники);

- система навігації й тематичних маршрутів по території;
- уніфікований дизайн вуличних меблів та елементів інфраструктури;
- жорстке регулювання нового будівництва і способів використання території.

4. Лісопаркова зона

Кирилівський Гай на території Реп'яхового Яру – сьогодні одне з небагатьох місць у Києві, де зберігся природний ландшафт та унікальна рослинність. Серед наявних тут порід дерев – липа, дуб, береза, осика, в'яз. Зустрічаються дуби віком до 200 років. Підлісок утворюють ліщина, бересклет бородавчастий та європейський. У трав'янистому покриві зберігся реліктовий хвощ великий. Наявність такого ресурсу біорізноманіття й куточка незайманої природи має велику цінність для міста та його мешканців. Розташування його як об'єкта природно-заповідного фонду поряд із меморіальним простором і включення до загальної концепції має взаємопідсилюючий ефект.

5. Рекреаційний простір

Уся територія меморіального простору активно використовується для рекреації: починаючи від щоденних прогулянок для мешканців усіх вікових груп – до активних занять спортом (як індивідуальних, так і командних). За радянських часів у парковій частині Бабиного Яру було збудовано чимало відкритих спортивних об'єктів для широкого користування (футбольні поля, спортивні й дитячі майданчики, марковані стежки для бігу тощо). На території колишніх Караїмського та Єврейського кладовищ у 1970-х рр. звели спорткомплекс «Авангард», який працює досі. У Кирилівському Гаю іноді проводяться масові заходи та спортивні змагання.

На сьогоднішній день наявна інфраструктура перебуває у занепаді, тому рекреація звелася до пасивного проведення часу й індивідуального спорту просто неба. Концепція передбачає збереження певних рекреаційних практик задля поєднання їх із практиками меморіалізації. З іншого боку, у подальшому необхідно визначити перелік небажаних практик, пов'язаних із рекреацією, наприклад масові заходи з вираженим розважальним характером або високим рівнем шуму, індивідуальний відпочинок із приготуванням їжі та вживанням алкогольних напоїв тощо.

е. Принципи сталого розвитку

Новий меморіальний простір повинен розвиватися згідно з цілями сталого розвитку (ЦСР), затвердженими ООН 2015 р. та адаптованими урядом України. Серед них слід виокремити положення, що можуть впливати й відповідати цілям розвитку меморіального простору.

Якісна освіта (ЦСР-4)

Забезпечення всеохоплюючої справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх.

Меморіальний комплекс має значний потенціал для освіти – як формальної, так і неформальної. Його роль – дати краще розуміння минулих історичних подій у широкому світовому контексті та їх відображення у фізичному просторі. Головні напрями освітньої

складової меморіального простору можуть включати навчання з питань сталого розвитку і сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття, внеску культури у сталий розвиток.

Концепція меморіального простору може враховувати або впливати на навчальні програми середніх і вищих шкіл із метою врахування інтересів дітей, особливі потреби людей з інвалідністю та гендерні аспекти, а також гарантувати безпечно, вільне від насильства й соціальних бар'єрів, ефективне середовище навчання для всіх.

Гендерна рівність (ЦСР-5)

Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок та дівчат – така ціль може бути втілена в рамках ЦСР-5, а також у дослідницьких проектах, присвячених гендеру й ролі та участі жінок у подіях, пов'язаних з історією меморіального комплексу (напр., Олени Теліги). Окремим напрямом освітньої діяльності меморіального простору повинно стати сприяння розширенню прав і можливостей жінок та рівні для них можливості лідерства на всіх рівнях у політичному, економічному, суспільному житті

Чиста вода й санітарія (ЦСР-6)

Забезпечення наявності та раціонального використання водних ресурсів і санітарії для всіх – є досяжною ціллю при облаштуванні меморіального простору. Більша частина його території – загальнодоступний публічний обшир. У таких просторах необхідно створювати точки доступу до питної води та засобів санітарії, наприклад громадські туалети. Облаштування кімнат матері й дитини з доступом до чистої води також відповідає ЦСР-5.

Доступна та чиста енергетика (ЦСР-7)

Забезпечення доступу до недорогих, надійних і сучасних джерел енергії для всіх. Для цього всі нові елементи інфраструктури меморіального простору необхідно обладнувати згідно з концепцією «зеленої енергетики».

Праця й економічний розвиток (ЦСР-8)

Меморіальний простір створює додаткову сферу послуг у галузі туризму. Це дозволить привернути додаткову увагу та поліпшить імідж міста як туристичного й відкритого.

Інновації та інфраструктура (ЦСР-9)

Концепція меморіального простору має чималий потенціал відкрити нові можливості для інноваційних досліджень на перетині гуманітарних, політичних, технічних чи медіаіндустрій. Такий напрям дозволить привернути увагу висококваліфікованої молоді та широкої громадськості до тем, що порушуватимуться в рамках діяльності меморіального простору.

Скорочення нерівності (ЦСР-10)

Меморіальний простір повинен усіляко протидіяти вираженню будь-яких форм нерівності чи привілейованості однієї соціальної групи над іншою. Відповідно, усі публічні частини простору мають бути однаково доступними та зручними для всіх груп – соціальних,

вікових, етнічних, релігійних. Те саме стосується забезпечення рівного доступу до інформації – з історії та сьогодення меморіального простору або його частин.

Сама освітня й виставкова програма майбутніх музеїв повинна демонструвати негативні та трагічні наслідки системного впровадження нерівності як на індивідуальному, так і на національному або глобальному рівнях.

Стійкість міст (ЦСР-11)

Забезпечення відкритості, безпеки, життєдіяльності й екологічної стійкості міст і населених пунктів. Ідеальним предметом вивчення у цьому ключі може стати історія Куренівської трагедії 1961 р. Такої цілі можна досягти, тісно інтегруючи та узгодивши планування території меморіального простору з міськими проектами на його території й поряд із нею. Подібна інтеграція має сповідувати наступні принципи:

- комплексне і стале планування з широким залученням зацікавлених сторін;
- захист та збереження історичної, культурної, природної спадщини;
- приділення особливої уваги якості повітря й видаленню міських та інших відходів;
- загальний доступ та безпека всіх зелених зон і публічних місць, особливо для жінок, дітей, літніх людей, людей з інвалідністю.

Відповідальне споживання та виробництво (ЦСР-12)

Забезпечення переходу до раціональних моделей споживання й виробництва може бути забезпечено як у міському дизайні, методах управління та ведення господарства в усіх компонентах меморіального простору, а також в його освітній і публічній програмі. Основними принципами є:

- раціональне освоєння й ефективне використання природних ресурсів;
- екологічно раціональне використання хімічних речовин і відходів упродовж усього їх життєвого циклу, істотно скоротити потрапляння цих речовин у повітря, воду, ґрунт;
- запобігання утворенню відходів, їх скорочення, переробка та повторне використання;
- поширення інформації та відомості про сталий розвиток і спосіб життя в гармонії з природою;
- упровадження інструментів моніторингу впливу на сталий розвиток стійкого туризму, який сприяє створенню робочих місць, розвитку місцевої культури.

Боротьба зі змінами клімату (ЦСР-13)

Ужиття невідкладних заходів щодо боротьби зі змінами клімату та його наслідками. Такої цілі можна досягти засобами дизайну, управління й публічної освітньої програми згідно з принципами:

- підвищення опірності та здатності адаптуватися до небезпечних кліматичних явищ і стихійних лих;
- просвітництво, поширення інформації щодо пом'якшення наслідків зміни клімату, адаптації до них і раннього попередження.

Екосистема на суші (ЦСР-15)

Захист і відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, припинення й обернення процесу деградації земель, втрати біорізноманіття – це цілі, на досягнення яких можна суттєво вплинути в розвитку меморіального простору. Паркова і природо-заповідна зона на його території має велике значення для міста. Регулювання й бережливе використання цього ресурсу – одне із завдань цієї концепції.

Мир, справедливість, інституційний розвиток (ЦСР-16)

Сприяння побудові миролюбного та відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх, створення ефективних, підзвітних, заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях – одне з найважливіших завдань меморіального простору. Освітня та публічна програми простору повинні вчити на помилках минулого. У рамках цієї цілі меморіальний простір може сприяти виконанню наступних завдань:

- скоротити поширеність усіх форм насильства та зменшити показники смертності від цього явища;
- покласти край експлуатації, торгівлі й усім формам насильства, тортур щодо дітей;
- сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях, забезпечити всім рівний доступ до правосуддя;
- скоротити масштаби корупції й хабарництва в усіх їх формах;
- відповідальне прийняття рішень представницькими органами на всіх рівнях за участю всіх верств суспільства;
- забезпечити доступ громадськості до інформації, захистити основні свободи.

Партнерство задля сталого розвитку (ЦСР-17)

Меморіальний простір повинен плануватися та розвиватися у широкому партнерстві між різними секторами суспільної діяльності, зацікавленими сторонами та громадами, а також міжнародними організаціями. Складність і багатошаровість сенсів, які зосереджені на території меморіального простору, вимагає такого залучення.

8. Юридично-правовий контекст

а. Юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру

Постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища в м. Києві державним історико-меморіальним заповідником» на його базі було створено Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник.

27 грудня 2001 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», якою комплекс пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації було внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку історії національного значення.

1 березня 2007 р. Кабінет Міністрів України затвердив постанову № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”», якою оголосив комплекс пам'яток в урочищі Бабин Яр у м. Києві Державним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» із віднесенням його до сфери управління Міністерства культури і туризму України та встановив, що витрати з утримання заповідника мають здійснюватися за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті Міністерству культури і туризму України на зазначені цілі.

20 жовтня 2017 р. Президент України видав указ № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”», яким передбачено створення Організаційного комітету з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та затверджено його персональний склад.

26 липня 2018 р. Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 542-р «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”», яким передбачено, зокрема, необхідність забезпечення проведення міжнародного конкурсу проектів меморіального комплексу НІМЗ «Бабин Яр», завершення робіт з уточнення його меж і зон охорони та опрацювання питання щодо можливості їх розширення, а також уточнення переліку пам'яток, інших об'єктів, що розташовані на території НІМЗ «Бабин Яр», затвердження концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж НІМЗ «Бабин Яр» та концепції музею історії Бабиного Яру, розроблення й затвердження тематико-експозиційного плану музею історії Бабиного Яру та створення його експозиції, а також координації за участю Організаційного комітету з питань перспективного розвитку НІМЗ «Бабин Яр» заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, що здійснюються відповідними ініціативними групами.

б. Наявні меморіальні інституції

На цей момент в Україні існують кілька інституцій різноманітного підпорядкування та форм власності, що зацікавлені в комплексній меморіалізації Бабиного Яру. Серед них провідне місце займають:

1. Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», створений указом Президента України «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» №331/2017 від 20 жовтня 2017 р. Співголовами

комітету виступають Прем'єр-міністр України і Глава Адміністрації Президента України. До його складу входять представники значної кількості недержавних структур, а саме Єврейської ради України, Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних громад, Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», Об'єднання іудейських релігійних організацій України, Ізраїльської ради з міжнародних відносин, Всесвітнього єврейського конгресу, Всеукраїнської спілки громадських організацій «Конгрес ромів України», Товариства зв'язків з українцями за межами України «Україна – світ», Конгресу національних громад України, ініціативи «Українсько-єврейські зустрічі», Фундації ім. Олега Ольжича, Благодійної організації «Фонд пам'яті “Бабин Яр”», Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та ін. Відповідно до положень указу, співголовам організаційного комітету було надано право утворювати робочі групи для забезпечення діяльності комітету, залучати в установленому порядку до роботи в ньому представників органів виконавчої влади, наукових установ, громадських об'єднань, а також вітчизняних та іноземних учених, експертів. На Кабінет Міністрів України було покладено обов'язок забезпечити підготовку на основі пропозицій організаційного комітету та затвердити план заходів із перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», зокрема заходи щодо проведення міжнародного конкурсу проектів меморіального комплексу заповідника; завершення роботи з уточнення його меж і зон охорони, опрацювання питань щодо можливості їх розширення; створення музею історії Бабиного Яру, а також інших об'єктів з увічнення пам'яті жертв Голокосту та вшанування пам'яті жертв злочинів, скоєних нацистами під час окупації Києва; координації за участю організаційного комітету заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, які реалізуються відповідними ініціативними групами.

2. Міністерство культури України, головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що, поміж іншого, забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах охорони культурної спадщини, відновлення та збереження національної пам'яті. У сфері управління міністерства перебуває Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Відповідно до Положення про Міністерство культури України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 495 від 3 вересня 2014 р., до основних завдань зазначеного відомства належать організація конкурсів на кращі ескізні проекти пам'ятників і монументів державного значення; здійснення формування державної частини Музейного фонду України; сприяння розвитку сучасної інфраструктури музейної справи та музейної мережі; здійснення контролю за діяльністю музеїв, заснованих на державній і комунальній формі власності; видання розпоряджень, приписів щодо охорони пам'яток національного значення; здійснення відповідно до закону нагляду за виконанням робіт із дослідження, консервації, реабілітації, реставрації, ремонту, пристосування й музеєфікації пам'яток; погодження науково-проектної документації на виконання робіт із консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування пам'яток національного значення, програм і проектів містобудівних, архітектурних, ландшафтних перетворень, земляних робіт на пам'ятках національного значення, їх територіях, в історико-культурних заповідниках; участь у здійсненні державного контролю за використанням земель історико-культурного призначення; забезпечення проведення експертизи з питань реставрації, реабілітації, музеєфікації та пристосування нерухомих пам'яток; затвердження положення про історико-культурні заповідники, планів організації території історико-культурних заповідників, що належать до сфери управління Мінкультури.

3. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Комплекс пам'яток в однойменному урочищі в місті Києві було оголошено Державним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» та віднесено його до сфери управління Міністерства культури і туризму постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 877-р ДІМЗ «Бабин Яр» було передано до сфери

управління Українського інституту національної пам'яті. У 2010 р. указом Президента України Державному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» було присвоєно статус національного та перейменовано в Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. № 133-р НІМЗ «Бабин Яр» знову було віднесено до сфери управління Міністерства культури України. Відповідно до статуту заповідника, затвердженого наказом Міністерства культури України від 7 травня 2012 р. № 445, основними його завданнями є збереження й увічнення пам'яті жертв Голокосту, нацистського терору та політичних репресій, здійснення заходів із виявлення, вивчення, обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини, пов'язаних із ними територій і рухомих предметів; а також проведення науково-дослідної, науково-методичної, музейної, виставкової, екскурсійної й культурно-освітньої роботи з метою донесення до громадян історії трагічних подій масового знищення нацистами мешканців Києва та військовополонених у Бабиному Яру, політичних репресій, формування почуття патріотизму, історичної свідомості, духовного збагачення громадян.

4. Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник, який було створено на базі комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 р. № 447 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Лук'янівського цивільного кладовища в м. Києві державним історико-меморіальним заповідником». Метою діяльності заповідника є забезпечення постійного збереження в недоторканості пам'яток історії та культури, проведення наукових досліджень і реставрації намогильних споруд. Заповідник є науково-культурною організацією й підпорядковується Департаменту житлово-комунальної інфраструктури КМДА. Майно заповідника належить до комунальної власності територіальної громади міста Києва.

5. Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”» – неурядова організація, що прагне побудувати центр освіти, документації та пам'яті, присвячений трагічним подіям вересня 1941 р. 16 березня 2018 р. фонд спільно з Міністерством культури України, Міністерством освіти і науки України, виконавчим органом Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація) та Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» уклали меморандум про співпрацю з метою створення на території Києва меморіального комплексу пам'яті про Голокост і трагедію в Бабиному Яру (Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»). Для досягнення зазначеної мети благодійна організація зобов'язалася забезпечити в установленому порядку проведення архітектурного конкурсу на створення меморіального центру, організувати розробку та погодження наукової й архітектурної концепції, проектної документації Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», виступити засновником або в установленому порядку залучити замовника для створення (будівництва) Меморіального центру.

6. Благодійна організація «Фонд пам'яті “Бабин Яр”», засновником якої з березня 2018 р. є Благодійний фонд «Меморіал Голокосту “Бабин Яр”». У 2009 р. Київська міська рада уклала з Фондом пам'яті «Бабин Яр» договір оренди земельної ділянки по вул. Мельникова, 48 (нині – Ю. Ілленка) у Шевченківському районі м. Києва (кадастровий номер 8000000000:91:105:0005) для будівництва, експлуатації та обслуговування будівель і споруд меморіального комплексу з об'єктами релігійного й соціального призначення, додатковими приміщеннями та паркінгом. Строк договору оренди – 25 років.

7. Міжнародний меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр». Відповідно до меморандуму про співпрацю між ним, Міністерством культури України та Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр», підписаного 14 серпня 2017 р., фонд спрямовує свої зусилля на сприяння створенню Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру.

8. Український інститут національної пам'яті – центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури, і який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Відповідно до покладених на нього завдань інститут забезпечує ведення обліку, упорядкування та збереження місць поховання жертв політичних репресій і воєн; ініціює спорудження пам'ятників, пам'ятних знаків (зокрема в рамках виконання міжнародних договорів України); сприяє пошуку, веденню обліку, облаштуванню, збереженню та утриманню місць поховань учасників воєн, жертв політичних репресій тощо. Історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» від 2008 до 2011 рр. перебував у сфері управління Українського інституту національної пам'яті (у 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. № 133-р Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» було віднесено до сфери управління Міністерства культури України).

9. Інститут історії України Національної академії наук України – державна бюджетна неприбуткова установа, що заснована на державній власності та перебуває у відданні Національної академії наук України. Серед основних завдань інституту надання наукових послуг, проведення наукової експертизи. 15 листопаді 2017 р. на виконання указу Президента України № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника "Бабин Яр"» від 20 жовтня 2017 р. при інституті було створено Робочу групу з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру. До її складу ввійшли фахівці Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Київського університету ім. Бориса Грінченка, Музею історії міста Києва, Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», Національного музею історії України у Другій світовій війні, Українського інституту національної пам'яті, Українського центру вивчення історії Голокосту. Цією робочою групою на підставі звернення Міністерства культури від 13 листопада 2017 р. та договору Інституту історії України НАНУ з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» було розроблено Концепцію Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. 2019 р. робоча група на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України № 542-р «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» та на підставі договору Інституту історії України НАНУ з Національним історико-меморіальним заповідником «Бабин Яр» розробила Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника.

с. Юридичні проблеми співпраці державних та недержавних структур

Після проголошення Україною курсу на європейську інтеграцію та наближення до стандартів країн західної демократії, питання співпраці державних і недержавних структур постало особливо гостро. Важливість взаємодії органів держави та громадськості для вирішення різноманітних проблем, що постають перед сучасним суспільством, є загально визнаною у практично всіх демократичних країнах. Консультації з громадськістю під час ухвалення рішень чи планування діяльності, залучення громадськості до процесу розробки нормативно-правових актів та впровадження планів у життя, запрошення фахівців з експертного середовища для поліпшення запропонованих рішень – ознака розвиненої демократичної держави.

У зв'язку з зазначеним виникає проблема найбільш ефективного залучення широких суспільних кіл до процесу розробки та впровадження Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника. Різноманітні представники громадянського

сектору, зацікавлені в реалізації проекту, можуть бути залучені до участі в роботі над концепцією винятково за наявності прямого волевиявлення державних інституцій. Так, Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», який було створено для надання Кабінету Міністрів України пропозицій із перспективного розвитку НІМЗ «Бабин Яр» та співкоординації заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, було створено указом Президента України. Тим самим документом імперативно затверджено склад відповідного оргкомітету. Право на зміну персонального складу, утворення робочих груп для забезпечення діяльності та залучення в установленому порядку до роботи в комітеті представників наукових установ, громадських об'єднань та експертів, було надане винятково співголовам, які є представниками органів державної влади – Прем'єр-міністру України та Голові Адміністрації Президента України. Тож можливість участі представників громадянського суспільства в такому соціально важливому проекті визначають суто органи державної влади. Це обмежує суспільну ініціативу та можливість громадськості впливати на процес комплексної меморіалізації Бабиного Яру.

Інша проблема, пов'язана з необхідністю взаємодії державних і недержавних структур – це наявність кількох самостійних структур, у користуванні чи власності яких перебувають земельні ділянки, де в майбутньому планується меморіальний комплекс Бабин Яр. Насамперед ідеться про Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник (що підпорядковується департаменту житлово-комунальної інфраструктури Київської міської державної адміністрації та майно якого належить до комунальної власності територіальної громади міста Києва), Фонд пам'яті «Бабин Яр». Усі зазначені структури спрямовують свою діяльність на вшанування трагічної історії Бабиного Яру та збереження пам'яті про це місце для майбутніх поколінь, однак шляхи й засоби розвитку комплексу «Бабин Яр» кожна бачить по-своєму. У зв'язку з цим постає необхідність об'єднання їхніх зусиль та залучення до продуктивної співпраці заради загального блага. Для цього необхідно дати усвідомлену відповідь на низку питань, зокрема: в якій саме власності перебуватиме Меморіальний комплекс «Бабин Яр» (державній, комунальній, приватній); в якій власності перебуватимуть земельні ділянки, на яких розміщуватиметься комплекс, на яких правових підставах відповідні земельні ділянки будуть передані під розміщення комплексу (власність, користування тощо); яким чином буде здійснюватися фінансування спорудження та подальшого функціонування комплексу; які саме наукові й експертні установи залучатимуться до комплексної меморіалізації Бабиного Яру та на яких правових підставах?

Ще одна проблема – необхідність урахування інтересів приватних осіб, яким на праві власності чи користування належать земельні ділянки або інші об'єкти нерухомості, що розташовані у запланованих межах Меморіального комплексу «Бабин Яр» або поряд із зазначеними межами. Хоча питання збереження та вшанування історії Бабиного Яру має міжнародне значення, повага до приватної власності, прав й інтересів окремих індивідів – одна з визначальних ознак демократичної правової держави.

d. Перспективи та механізми розв'язання юридично-правових проблем

Меморіальний комплекс створюється на базі вже існуючої юридичної особи (Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»). Усі земельні ділянки, на яких буде розміщено комплекс, передаються (шляхом викупу або безоплатної передачі) на баланс зазначеного заповідника (у власність чи постійне користування). Заповідник продовжує перебувати у сфері управління Міністерства культури України і здебільшого фінансується з державного бюджету України (хоча можливе й залучення приватних благодійних внесків). Юридична особа «Державний історико-меморіальний Лук'янівський

заповідник» приєднується до юридичної особи «Національний історико-меморіальний заповідник "Бабин Яр"» та припиняє функціонування як окрема юридична особа.

Таке рішення є цілком здійсненим за наявності волі держави та керівних структур міста Києва, підкріпленого безпосередніми діями, співпрацювати заради досягнення мети – створення єдиного Меморіального комплексу Бабин Яр.

Що стосується проблеми ефективного залучення громадськості до процесу розробки та впровадження Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника, то найбільш оптимальним виглядає варіант створення при юридичній особі, яка опікуватиметься створенням і подальшим функціонуванням Меморіального комплексу «Бабин Яр», єдиної громадської ради, до складу якої мають увійти представники: а) органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; б) експертних і наукових організацій; в) українських та міжнародних благодійних фондів, приватних спонсорів; г) релігійних і громадських об'єднань. Кожна з чотирьох зазначених груп учасників матиме рівну кількість представників у громадській раді, при цьому для визначення учасників ради від представників громадських об'єднань буде проводитися конкурсний відбір та запроваджено принцип ротації. Право бути обраними до складу громадської ради матимуть представники громадських об'єднань, які тривалий час провадять реальну діяльність у сферах, що пов'язані з діяльністю Меморіального комплексу «Бабин Яр», та у статуті (положенні) яких визначено відповідні цілі й завдання. Громадське об'єднання зможе висунути для участі в конкурсі не більше 1 кандидата.

Відповідна громадська рада функціонуватиме як єдиний консультативно-дорадчий орган у питанні створення Меморіального комплексу «Бабин Яр» та здійснюватиме свою діяльність винятково на засадах саморегуляції й самоврядування. Це означає, що громадська рада сама зможе самостійно вирішувати питання визначення графіка та форм своєї роботи, процедури ухвалення радою рішень, зарахування та виключення зі складу ради учасників тощо. При цьому з утворенням громадської ради Організаційний комітет із питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» та інші аналогічні утворення, мета яких – залучення громадськості до процесу ухвалення рішень, але в яких провідну роль відіграють органи державної влади, мають бути ліквідовані, а залучені до них представники громадянського суспільства – інтегровані до новоствореної громадської ради. Водночас на органи державної влади та/або місцевого самоврядування, що безпосередньо затверджуватимуть і впроваджуватимуть Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру з розширенням меж заповідника, має бути покладено обов'язок розглядати та, за можливості, ураховувати рекомендації громадської ради під час ухвалення релевантних рішень, а у випадку відхилення рекомендацій – надавати детальне обґрунтування причин, що стали підставою для цього.

Необхідно також наголосити на важливості вирішення всіх спірних питань, що виникатимуть у зв'язку з комплексною меморіалізацією Бабиного Яру, шляхом переговорів, компромісу та справедливого відшкодування матеріальної й моральної шкоди, яка може бути спричинена розширенням меж заповідника, з обов'язковим урахуванням інтересів приватних осіб. Це особливо актуально стосовно приватних осіб, яким на праві власності чи користування належать земельні ділянки чи інші об'єкти нерухомості, що розташовані у запланованих межах Меморіального комплексу «Бабин Яр» чи поряд із зазначеними межами. Широке застосування відкритих, демократичних, прозорих засобів і намагання досягнути мирного та взаємоприйняттого компромісу з потенційно конфліктних питань, а також повага до приватної власності, що проявляється в готовності до конструктивних переговорів та адекватної компенсації можливих втрат, сприятиме визнанню важливості проекту комплексної меморіалізації Бабиного Яру суспільства й держави та підвищенню міжнародного престижу проекту.

9. Адміністративно-фінансовий аспект

а. Інституційне забезпечення

Головною інституцією, яка безпосередньо забезпечуватиме реалізацію цієї концепції, має бути Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» за умови надання йому додаткових функцій та виведення на принципово інший професійний рівень діяльності.

НІМЗ «Бабин Яр» має стати науково-дослідним, культурно-освітнім та науково-методичним закладом національного рівня. Це впливає з мети й завдань, які ставить ця концепція, із низки заходів, уже здійснених державою для комплексного збереження й сучасної інтерпретації пам'яті на цій території, а також важливості й нагальності вирішення низки складних питань політичного, історичного, правового, майнового, фінансового, пам'яткоохоронного та адміністративно-організаційного характеру стосовно меморіалізації Бабиного Яру.

Зважаючи на особливе значення комплексу пам'яток історії та культури на території Бабиного Яру; його особливу роль у світовій і національній історії, формуванні й упровадженні державної політики пам'яті та охорони історико-культурної спадщини, активізації процесів відновлення історичної пам'яті, справедливості та відповідальності, формуванні в Україні демократичного відкритого суспільства, держава має відігравати провідну роль у подальшому розвитку та функціонуванні НІМЗ «Бабин Яр». Він має здебільшого фінансуватися з державного бюджету з можливістю залучення позабюджетних коштів.

Головними напрямками діяльності та необхідними функціями, виходячи з концепції, убачаються такі:

- збереження й увічнення пам'яті жертв Голокосту, нацистського терору та політичних репресій, забезпечення музейними засобами об'єктивного, збалансованого й системного висвітлення історії і трагедії Бабиного Яру, їх місця в пам'яті окремих людей, спільнот, українського суспільства та всього людства;
- здійснення заходів з виявлення, вивчення, обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної й історичної спадщини, пов'язаних із ними територій і рухомих предметів; проведення науково-дослідної, науково-методичної, екскурсійної, культурно-освітньої роботи.

НІМЗ «Бабин Яр» може об'єднуватися з іншими заповідниками, музеями в національні, регіональні та профільні об'єднання (організації, спілки, асоціації), вступати до міжнародних музейних організацій і фондів, створювати філії, осередки та представництва, експертні групи, тимчасові комісії у встановленому законодавством порядку. Особливо важливою вважається ефективна співпраця з аналогічними установами в інших країнах задля використання прогресивного досвіду меморіалізації подібних місць, а також для інформування світової спільноти про історію та значення Бабиного Яру.

Територію НІМЗ «Бабин Яр» складають земельні ділянки, які в установленому порядку передано або буде передано шляхом викупу чи безоплатної передачі на його баланс у власність, постійне користування для забезпечення його діяльності. Ураховуючи перебування земельних ділянок потенційної території НІМЗ «Бабин Яр» у різних формах власності (державній, комунальній, приватній) та з різним містобудівним і пам'яткоохоронним статусом і призначенням, їх цільове призначення (під будівництво, реконструкцію, благоустрій, обслуговування та експлуатацію) доцільно визначати відповідно до цієї концепції та здійснювати заходи щодо їх переведення в державну форму

власності згідно з чинним законодавством, землевідведення та передачу на баланс НІМЗ «Бабин Яр».

НІМЗ «Бабин Яр» здійснює користування переданими йому земельними ділянками та несе відповідальність за дотримання норм щодо їх охорони й раціонального використання землі згідно з чинним законодавством.

На території НІМЗ «Бабин Яр» можуть бути виділені такі зони:

- заповідна (архітектурно-меморіальна) – історико-архітектурні пам'ятки та об'єкти, площі для зберігання й охорони історичних і меморіальних цінностей;
- церемоніальний простір для здійснення церемоній ушанування пам'яті;
- експозиційна – для розміщення головних і тематичних виставок;
- наукова – сектор для проведення всіх напрямів наукової діяльності;
- рекреаційна – простір для рефлексій, відпочинку, обслуговування відвідувачів;
- культурно-освітня – простір для здійснення планових культурно-освітніх програм;
- господарська – площа для розміщення адміністративних та допоміжних господарсько-технічних служб, які забезпечують життєдіяльність НІМЗ «Бабин Яр».

Організаційно-функціональна структура НІМЗ «Бабин Яр» передбачає наявність таких основних складових:

1. Меморіальний парк
2. Український музей Голокосту
3. Меморіальний музей Бабиного Яру.

Для ефективного управління НІМЗ «Бабин Яр» запроваджується сучасна система адміністрування, що передбачає передусім орієнтування на західні моделі менеджменту закладів культури, зокрема підбір керівника на підставі конкурсного відбору, чіткої стратегії розвитку, високих професійних компетенцій, успішного досвіду та визнаної авторитетності у фаховому й цільовому середовищі; формування штату співробітників на підставі рівня освіти, професійних якостей, наявного досвіду, індивідуальних рис і мотивацій; запровадження багаторічного планування й публічної звітності; забезпечення активної програмної діяльності, широке залучення волонтерів, членів дорадчих рад і друзів НІМЗ «Бабин Яр», введення інноваційних методів роботи закладу, створення сталої системи фінансового забезпечення його діяльності.

Керівництво НІМЗ «Бабин Яр» запроваджує ефективну систему адміністрування, зокрема шляхом:

- створення стратегічного плану розвитку НІМЗ «Бабин Яр» на підставі цієї концепції, перспективного плану розвитку та проведеного аналізу середовища (SWOT-аналізу);
- визначення пріоритетних напрямків діяльності НІМЗ «Бабин Яр»;
- впровадження новітніх технологій і практик сучасного менеджменту;
- розробки та подальшого вдосконалення організаційно-функціональної структури й оптимального штатного розпису;

- забезпечення сталого розвитку НІМЗ «Бабин Яр» шляхом інтегрованої системи державного та позабюджетного фінансування, широкого залучення добродійників і волонтерів;
- створення фахової команди співробітників на основі конкурсу вакансій;
- формування дорадчих органів, зокрема наглядової ради, громадської ради, ради з розвитку;
- розробки стратегії внутрішньої й зовнішньої комунікацій;
- запровадження системи оцінки діяльності НІМЗ «Бабин Яр» та публічної звітності;
- створення середовища, розвиненого інфраструктурно й комфортно, для пам'яток, колекцій і відвідувачів;
- налагодження соціального партнерства на рівні територіальної громади та цільових груп.

Із метою забезпечення належних умов ведення своєї діяльності та досягнення поставлених завдань, а також ефективного залучення до цього представників зацікавлених сторін різних секторів держави й суспільства НІМЗ «Бабин Яр» може створювати консультативно-дорадчі органи з правом залучення до їх діяльності фахівців різного профілю та представників громадськості, зокрема:

- **наглядову раду** (функції представництва, допомоги у забезпеченні адміністративного, правового та стратегічного функціонування НІМЗ «Бабин Яр» і здійснення контролю за його діяльністю); створення наглядової ради законодавчо обов'язкове для закладів національного значення;
- **громадську раду** (функції ефективного залучення громадськості до процесу розробки та впровадження цієї концепції, громадського контролю діяльності закладу, вирішення спірних питань і конфліктних ситуацій, координація збалансованого залучення всіх зацікавлених у проекті сторін); про принципи формування й діяльності громадської ради див. розділ 8 «Юридично-правовий контекст»;
- **раду з розвитку** (функції промоції, сприяння формуванню й діяльності благодійного фонду, пошуку додаткових джерел і методів фінансування для забезпечення діяльності НІМЗ «Бабин Яр» з основних напрямів розвитку та його сталого розвитку);
- **учену раду / науково-методичну раду** (функції забезпечення організації науково-дослідної й науково-методичної діяльності, вироблення та апробації пропозицій з основних напрямів стратегічного розвитку НІМЗ «Бабин Яр»);
- **реставраційну раду** (функції забезпечення належного стану, зберігання та експонування одиниць зберігання фондової колекції);
- **фондово-закупівельну комісію** (функція забезпечення поповнення фондової колекції НІМЗ «Бабин Яр»);
- **атестаційну комісію** (функції контролю належного професійного рівня співробітників НІМЗ «Бабин Яр» та якісного виконання ними своїх посадових обов'язків).

Важливим має стати формування консультативно-дорадчих органів таким чином, аби їх функції не дублювалися, склад мав оптимальну кількість умотивованих і компетентних членів,

які забезпечили б активне результативне функціонування дорадчих органів та збалансовану участь різних категорій членів: державних службовців, громадських діячів, науковців і спонсорів, із тим, аби оперативно й дієво ухвалювалися об'єктивні, конструктивні, незаангажовані солідарні рішення.

Персональний склад наглядової ради затверджує Кабінет Міністрів України за поданням органу управління майном. Порядок формування та діяльності наглядової ради визначаються Положенням про наглядову раду, яке затверджується органом управління майном. Порядок формування, діяльності та компетенція інших консультативно-дорадчих органів визначається НІМЗ «Бабин Яр» у статуті й положеннях про ці дорадчі органи, затверджується органом управління НІМЗ «Бабин Яр».

Вирішення нагальних питань затвердження та реалізації цієї концепції здійснює Організаційний комітет з питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», створений указом Президента України № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника "Бабин Яр"» від 20 жовтня 2017 р.

в. Менеджмент і кадрове забезпечення

Здатність закладу виконувати свою місію визначається трудовими ресурсами; ноу-хау або вміннями, якими володіють ці трудові ресурси; якістю стратегії, розробленої для об'єднання й підсилення цих умінь; ресурсом, що набувається як результат діяльності; життєздатністю всіх цих елементів.

Тож підбір персоналу, розкриття його здібностей, реалізація наявного фахового досвіду в повсякденній роботі, набуття оптимальної кількості штатних одиниць є важливими складовими кадрової політики й факторами досягнення успіху в управлінні НІМЗ «Бабин Яр». Вакантні посади заповнюються переважно на підставі відкритого конкурсу, що проводиться у відповідності до вимог виконання робочих завдань. Розвиваються засади прийняття колективних рішень, участі всього колективу у житті та діяльності НІМЗ «Бабин Яр» та позамузейної, зокрема волонтерської, сфери.

Задля цього керівництво й адміністрація НІМЗ «Бабин Яр» здійснюють такі заходи:

- удосконалення організаційної структури;
- збільшення кількості штатних працівників відповідно до викликів і потреб НІМЗ «Бабин Яр»;
- розробка й застосування основних принципів командотворення;
- поліпшення умов праці та соціального захисту працівників;
- запровадження мотиваційного стимулювання праці;
- максимальне розкриття здібностей персоналу, реалізація наявного фахового досвіду;
- регулярне підвищення кваліфікації й атестації працівників;
- системне вивчення потреб і запитів персоналу (комплексне анкетування, відкрите обговорення, внутрішні конференції);
- моніторинг результатів роботи й мотивування;
- забезпечення можливостей для обміну думками та новими ідеями, координації спільної діяльності працівників.

Менеджмент на стадії реалізації проекту

Для запуску процесів реалізації проекту передусім необхідно здійснити такі кроки:

- затвердити Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру;
- провести реставрацію будівлі по вул. Ю. Ілленка, 44 з виділенням у ній робочих приміщень для співробітників НІМЗ «Бабин Яр»;
- розпочати процес консолідації земельних ділянок для створення меморіального парку;
- розпочати процес відведення земельної ділянки для зведення музейного комплексу.

Координація менеджменту на стадії функціонування

Координація та взаємодія різних структурних складових НІМЗ «Бабин Яр» здійснюється на підставі положень цієї концепції, статуту НІМЗ «Бабин Яр» та законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї та музейну справу», інших законодавчих актів.

Меморіальний парк, Український музей Голокосту, Меморіальний музей Бабиного Яру та можливі інші одиниці мають стати структурними підрозділами НІМЗ «Бабин Яр», що діють на правах його філій або відділів.

с. Фінансове забезпечення

НІМЗ «Бабин Яр» є бюджетною неприбутковою установою (закладом культури).

НІМЗ «Бабин Яр» володіє відокремленим майном, має самостійний баланс та право від свого імені вчиняти правочини, мати та набувати майнові, особисті немайнові права, нести відповідні зобов'язання. Заклад має право самостійно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність у порядку, визначеному законодавством України.

Фінансування закладу здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України на підставі затвердженого кошторису та в інший спосіб, передбачений законодавством. Отримані кошти використовуються НІМЗ «Бабин Яр» за цільовим призначенням.

Основним джерелом фінансування НІМЗ «Бабин Яр» має бути державний бюджет. Додатковим джерелом позабюджетного фінансування мають стати цільові благодійні внески, залучення коштів за рахунок надходжень із благодійного фонду, від кола друзів, грантів, корпоративних та індивідуальних пожертв, а також продаж квитків, проведення екскурсій, крамниця (видавнича, сувенірна продукція), арт-кав'ярня, ресторан, оренда приміщень під культурні, освітні та комеморативні події, пов'язані з проблематикою НІМЗ «Бабин Яр». Особливу роль має бути відведено наглядовій раді, громадській раді та раді з розвитку НІМЗ «Бабин Яр», зокрема у забезпеченні участі спонсорів у визначенні напрямів та контролі за витратою наданих коштів. При цьому принципово важливим залишається забезпечення інституційної, фінансової, правової незалежності та незаангажованості НІМЗ «Бабин Яр» у прийнятті важливих рішень при здійсненні своїх статутних завдань.

Серед першочергових заходів з організації фінансування НІМЗ «Бабин Яр» є:

- розробка дієвого фандрайзингового плану на підставі стратегічного плану розвитку й перспективного плану діяльності НІМЗ «Бабин Яр»;
- проведення оцінки витрат на діяльність;
- запровадження маркетингового планування й наполегливої маркетингової політики;
- підвищення якості та розширення сфери платних послуг;
- створення й активізація діяльності наглядової ради та піклувальної ради (ради з розвитку);
- залучення до діяльності НІМЗ «Бабин Яр» інвесторів, благодійників, спонсорів має відбуватися на основі статуту НІМЗ «Бабин Яр» і положення про державно-приватне партнерство за участі громадської ради та ради з розвитку НІМЗ «Бабин Яр».

Особливо важливим для розвитку НІМЗ «Бабин Яр» є складання фінансового плану (на 3–5 років), який допоможе визначити пріоритети й перспективи. Фінансове планування передбачає:

- оцінку витрат на діяльність закладу в межах планованих обсягів діяльності;
- оцінку передбачуваних доходів на діяльність (за категоріями надходжень, у тому числі пожертви, вхідні квитки, плата за навчання, членські внески, інші статті надходжень);
- різницю між витратами й доходами, звідки стане зрозумілою необхідність у додаткових фондах;
- планування розширення та внесення доповнень у вже існуючі види діяльності.

d. Інформаційне забезпечення

Діяльність НІМЗ «Бабин Яр» передбачає високу публічність, прозорість, відкритість, критичний підхід та широке експертне і громадське обговорення. Цього вимагає історична, політична, соціальна значущість проекту, а також конфліктний потенціал концептуальних питань його створення та діяльності з огляду на принципово різні бачення символіки простору, що проявляється у вигляді контраверсійних варіантів меморіалізації Бабиного Яру від різних політичних, ідеологічних, наукових, культурних, соціальних груп.

Важливі складові цього процесу потребують активного інформаційного висвітлення, широкого громадського й експертного залучення, публічного обговорення та солідарного ухвалення рішень із боку зацікавлених сторін проекту, досягнення внутрішньоукраїнського та міжнародного суспільного консенсусу.

Для публічної підтримки проекту важливим має стати створення позитивного іміджу, якісного бренду й високої репутації закладу, забезпечення широкої суспільної підтримки його діяльності через комунікаційну стратегію та програмну діяльність.

Головне завдання програми зв'язків із громадськістю – надавати актуальну і правдиву інформацію про НІМЗ «Бабин Яр», нести нові знання й досвід своїм відвідувачам, переконувати їх у важливості проекту та викликати зацікавленість діяльністю закладу, залученість, усебічну підтримку. Ця програма має відображати концептуальні ідеї проекту, стратегію їх реалізації та щоденну діяльність закладу, стимулювати його подальший

розвиток, розширення кола зацікавлених сторін, друзів, партнерів, благодійників, різних аудиторій.

Важливими інструментами результативної публічної підтримки НІМЗ «Бабин Яр» мають стати програмний та інституційний маркетинги.

Програмний маркетинг НІМЗ «Бабин Яр» складається насамперед з інструментів і стратегій, які застосовуються для створення аудиторій на підтримку його діяльності, освітніх програм, лекцій, виставок тощо. Він використовує як традиційні засоби – друковану продукцію, радіо й телевізійні ЗМІ, поштові відправлення, телемаркетинг, партнерство з громадами, спеціальні заохочення, знижки та мережі, так і електронні, «медіавірусні», соціальні та мобільні засоби, власні медіа-канали. Серед них – інформаційні й рекламні оголошення, електронні відправлення, брошури, радіовиступи, соціальні мережі, онлайн-заходи та програми тощо.

Ефективний програмний маркетинг розвиває довгострокові, багаторівневі відносини з відвідувачами та зацікавленими сторонами проекту. Він потребує від НІМЗ «Бабин Яр» визначення цільових аудиторій і продукування потужного меседжу, що має активно просуватися відповідними каналами для набуття «видимості» («visibility») НІМЗ «Бабин Яр», створювати контекст і вести освітню роботу навколо нього; гарантувати якість отриманого історичного та культурного продукту й досвіду, а також закладати основи для розвитку прихильності до закладу.

Інституційний маркетинг спрямований на створення розуміння і прихильності до ідентичності та діяльності закладу. Він залучає всі активи НІМЗ «Бабин Яр» – як фізичні (насамперед територія, будівлі, пам'ятники й пам'ятні знаки тощо), людські (внутрішні або зовнішні), так і власний досвід та практики (комеморативні церемонії, мистецькі процеси, культурно-освітні заходи, особливі екскурсії тощо) – для набуття прихильності й підтримки потенційних відвідувачів, симпатиків, інвесторів, донорів, членів рад, партнерів, волонтерів.

Творче використання активів закладу для посилення розуміння, захоплення й ентузіазму довкола нього починається з діяльності, яка розширює інформацію про ідею, людей, процеси й інші інституційні активи, заохочує до критичного (пере)осмислення важливих сторінок складної травматичної історії, залучає до відкритої дискусії та конструктивного обговорення спірних питань, вирішення конфліктів, подолання боротьби за пам'ять між різними групами, ухвалення солідарних рішень.

Для промоції проекту в публічному просторі передусім необхідно здійснити наступне:

- забезпечити ефективне формування та діяльність громадської ради;
- розробити комунікаційну стратегію НІМЗ «Бабин Яр», PR-програми й активно їх упроваджувати;
- створити та розвивати ідентичність НІМЗ «Бабин Яр», зокрема через бренд-бук, місію, активну й демократичну комунікаційну політику, унікальні програми та проекти;
- реконструювати й активно вести веб-сайт НІМЗ «Бабин Яр» та сторінки у соціальних мережах;
- створити власні медіа-канали (цифрові видання, портали, блоги, документальне онлайн-радіо- й телемовлення);
- створити програму розширення кола зацікавлених сторін проекту, його партнерів, друзів, симпатиків, донорів, інвесторів, благодійників;

- активізувати профільну міжінституційну/міжмузейну співпрацю;
- забезпечити міжнародну індивідуальну, інституційну та експертну підтримку НІМЗ «Бабин Яр» (членство в ICOM, ICOMOS, Міжнародній коаліції місць сумління, Платформі європейської пам'яті та сумління, тематичних міжнародних організаціях пам'яті Голокосту тощо);
- активно вивчати міжнародний досвід, критично аналізувати можливі світові прототипи й аналоги НІМЗ «Бабин Яр», залучати світових експертів до його діяльності;
- залучати до діяльності НІМЗ «Бабин Яр» широке коло волонтерів;
- формувати членство та клуб друзів НІМЗ «Бабин Яр»;
- створити й упроваджувати програми розвитку аудиторій і посилення інституційного бренду.

Тематичний план експозиції Українського музею Голокосту

ПЕРЕДІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ

Ідеологія

Захід

Християнство і християнсько-юдейські стосунки

Ідеологія Просвітництва (позитивне знання, ідеї соціальної інженерії)

Расова теорія

Націоналізм

Секулярний антисемітизм

Криза лібералізму, викликана Першою світовою війною та Великою депресією

Німеччина

Лютеранство і його ставлення до євреїв

Німецький націоналізм

Німецький антисемітизм

Ідейна криза в Німеччині після поразки в Першій світовій війні

Україна

Українські церкви та їх ставлення до євреїв

Український соціалізм

Більшовизм

Ідейна криза в українському національно-визвольному русі після поразки Української революції 1917–1921 рр.

Український націоналізм

Євреї

Традиційна єврейська община та її взаємини з навколишнім неєврейським соціумом

Асиміляція

Поширення ліберальних ідей

Сіонізм

Поширення соціалістичних і комуністичних ідей

Криза ортодоксального юдаїзму

Політика

Захід

Імперіалізм і колоніалізм

Економічна та соціальна модернізація

Правова емансипація євреїв на Заході

Політичний антисемітизм XIX – початку XX ст.

Німеччина

Створення Німецької імперії

Німецька колоніальна політика

Модернізація в Німеччині

Єврейська політика в німецьких державах кінця XVIII – початку XX ст.

Політичний антисемітизм у Німеччині у XIX – на початку XX ст.

Україна

Єврейська політика в Австрії та Австро-Угорщині кінця XVIII – початку XX ст.

Єврейська політика в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст.

Єврейська політика в довоєнному СРСР

Антисемітизм на українських землях XVII – першої половини XX ст.

Євреї

Інтеграція євреїв до європейських суспільств наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Інтеграція євреїв до німецького суспільства наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Євреї на українських землях XVII – початку XX ст. як частина східноєвропейської єврейської спільноти

Євреї в австро-угорському суспільстві

Євреї в російському суспільстві

Євреї в довоєнному радянському суспільстві

ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ

Переслідування євреїв Третім Райхом

Ставлення до євреїв в ідеології націонал-соціалізму

Довоєнні переслідування та обмеження євреїв у Німеччині

Геттоїзація євреїв на окупованих польських землях

Масові розстріли євреїв на окупованих територіях СРСР і Сербії. Ескалація політики переслідувань до тотального винищення

Бабин Яр

Знищення євреїв у таборах смерті

Доля євреїв поза межами нацистського панування

Захід

Ставлення до євреїв в ідеології та етнонаціональній політиці центральноєвропейських держав у міжвоєнний період

Передвоєнні переслідування та обмеження євреїв у країнах Центральної Європи (насамперед у Румунії та Польщі)

Депортації та геттоїзація євреїв у Румунії й на окупованих нею територіях СРСР під час Другої світової війни

Утиски та депортації до нацистських таборів смерті євреїв із країн-союзниць і сателітів Райху (Болгарія, Франція, Словаччина, Данія, Італія, Угорщина, Японія), здійснювані під німецьким впливом

Переслідування та вбивства євреїв під час Другої світової війни у Хорватії

Ставлення до євреїв в ідеології й політиці національно-визвольних рухів під час Другої світової війни

Євреї й литовські та польські незалежницькі збройні формування під час та після Другої світової війни

Переслідування євреїв у повоєнній Польщі

Вільний світ і Голокост – політика та пропаганда

Україна

Депортації євреїв у СРСР у перші роки Другої світової війни з окупованих ним територій

Ставлення до євреїв в ідеології та політиці українського національно-визвольного руху в 1930–1940-х рр.

Євреї й українські незалежницькі збройні формування під час та після Другої світової війни

Єврейське питання в радянській ідеології та пропаганді під час Другої світової війни

Євреї й радянський партизанський рух

Переслідування євреїв у повоєнному СРСР

Євреї

Євреї в гетто і трудових таборах

Євреї в концтаборах і таборах винищення

Єврейський опір

Євреї у збройних силах країн-учасниць Другої світової війни, а також у незалежницьких формуваннях

Євреї в УПА

Суспільно-політична активність євреїв під час Голокосту

Євреї у суспільному житті країн-учасниць Другої світової війни

Голокост у контексті історії модерного тоталітаризму та геноцидів

Світ

Голокост у контексті історії Другої світової війни

Голокост у контексті історії тоталітаризмів ХХ ст.

Голокост і геноциди ХІХ – початку ХХІ ст.

Німеччина

Голокост у контексті німецько-радянської війни

Голокост у контексті нацистської східної політики

Голокост у контексті історії німецького окупаційного режиму

Голокост у контексті нацистських геноцидів і масових переслідувань

Україна

Голокост у контексті насильницької радянської модернізації, руйнування традиційного суспільства та його засадничих моральних норм

Голокост у контексті радянських геноцидів і масових переслідувань

НАСЛІДКИ ГОЛОКОСТУ

Захід

Вплив Голокосту на створення постмодерного ліволіберального суспільства

Вплив Голокосту на повоєнні процеси у християнських деномінаціях

Вплив Голокосту на повоєнний розвиток міжнародного законодавства

Німеччина

Вплив Голокосту на формування сучасного німецького суспільства

Україна

Голокост у контексті етнонаціональної політики, міжетнічних стосунків та антисемітизму в повоєнному СРСР та Україні

Голокост у контексті етнонаціональної політики, міжетнічних стосунків та антисемітизму в незалежній Україні

Євреї

Голокост і закінчення східноєвропейського періоду єврейської історії

Голокост та створення Держави Ізраїль

Голокост в ідеології сучасного ізраїльського суспільства

Фактор Голокосту у сучасному єврейському світі

Вплив Голокосту на повоєнні процеси в юдаїзмі

Фактор Голокосту в повоєнній історії євреїв СРСР та України

Фактор Голокосту в історії євреїв у незалежній Україні

ГОЛОКОСТ І МОРАЛЬНИЙ ВИБІР

Голокост як зіткнення традиційної й модерної етики

Голокост і проблема особистого вибору та свободи волі

Християнські церкви під час Голокосту

Позиція та чин релігійних діячів на українських землях під час Голокосту

Поведінка неєврейського населення під час Голокосту

Поведінка неєврейського населення України під час Голокосту – проблема особистого вибору в умовах бездержавного існування

Тематичний план експозиції Меморіального музею Бабиного Яру

ВІДЧАЙ (ЗЛОЧИН)

Голоси жертв

Початок розстрілів євреїв 29–30 вересня 1941 р.

ПЕРЕДІСТОРІЯ (НЕКРОПОЛЬ)

Княжа доба й Російська імперія

Бабин Яр до початку ХХ ст.

Українська революція

Київ періоду Української революції 1917–1921 рр.

Комунізм, частина 1

Комуністична ідеологія

Соціальні та політичні зміни в радянському суспільстві в 1930-х рр.

Початок Другої світової війни, участь СРСР в її розв'язанні

ІСТОРІЯ (МАСАКРА)

Нацизм

Расова теорія, нацистська ідеологія

Напад Німеччини на СРСР

Айнзатцгрупи поліції безпеки та СД на території СРСР, айнзатцгрупа С

Поразка Червоної армії під Києвом, вступ німецьких військ до міста

Мінування, диверсії та вибухи на Хрещатику й в інших місцях Києва, підриг Успенського собору Києво-Печерської лаври

Німецька окупаційна адміністрація, формування цивільних органів влади з представників місцевого населення

Нацистська каральна система

Нацистська пропаганда

Повсякденне життя киян під час окупації

Вивезення працівників до Німеччини

Долі жертв

Перші розстріли в Бабиному Яру, відділення для євреїв у таборі на вул. Керосинній

Організація «гросакції» в Києві

Реакція киян на розстріли євреїв

Історії тих, хто вижив, і тих, хто їх рятував

Доля радянських військовополонених, табори в Києві

Розстріли ромів у Бабиному Яру
Убивства пацієнтів психіатричної лікарні ім. І.П. Павлова
Підпілля ОУН у Києві
Радянське підпілля в Києві
Сирецький табір
Страта футболістів київського «Динамо», легенда про «матч смерті»
«Акція 1005», спалення трупів у Бабиному Яру

ПОСТІСТОРІЯ (ПАМ'ЯТЬ)

Комунізм, частина 2

Повернення радянської влади до Києва, покарання військових злочинців
Перші публікації у пресі про Бабин Яр, розслідування злочинів
Проект створення пам'ятника в Бабиному Яру в 1945 р., перші літературні та музичні твори, присвячені розстрілам євреїв
Антисемітська кампанія Й. Сталіна, боротьба проти «космополітизму» та «українського буржуазного націоналізму»
Куренівська катастрофа 1961 р., кількість жертв
Архітектурні конкурси 1965 р.
Несанкціонований мітинг 29 вересня 1966 р.
Офіційні церемонії вшанування жертв Бабиного Яру часів «застою»
Радянський пам'ятник 1976 р.
Неформальне вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру періоду «застою», протестні акції
Забудова Бабиного Яру за радянських часів
Ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру в роки «перебудови»

Україна

Забудова Бабиного Яру часів незалежності України
Церемонії вшанування жертв Бабиного Яру
«Конкуренція пам'яті» в Бабиному Яру. Мозаїка пам'ятників

НАДІЯ (ЛЮДЯНІСТЬ)

Праведники Бабиного Яру
Борці за пам'ять Бабиного Яру в радянські часи

НАСКРІЗНІ РОЗДІЛИ

Історична топографія меморіального простору
Діти – жертви Бабиного Яру

Ключові терміни

1. Національний, етнічний

У цій концепції термін «національний» уживається для опису явищ, пов'язаних із державою та політичною (громадянською) нацією. Для явищ, пов'язаних із певними соціальними групами, уживаються терміни «етнічний», «конфесійний». Термін «етнонаціональний» уживається для опису явищ, пов'язаних із суспільним життям етнічних спільнот. Термін «націоналістичний» уживається для опису явищ, пов'язаних із певною ідеологією. Нижче наведено приклади вживання зазначених термінів у відповідних контекстах:

- державна політика – етнонаціональна
- спільноти, меншини – етнічні (та конфесійні, де це доречно)
- громадські організації – етнонаціональні
- культура, життя – етнонаціональні
- стосунки – міжетнічні (та міжконфесійні, де це доречно)
- держава – національна
- історія – національна
- ідеологія – націоналістична
- політичний рух – національно-визвольний (за змістом), націоналістичний (за ідеологією)
- політичні організації – націоналістичні (за ідеологією)
- історична пам'ять – національна (на рівні політичної нації), етнічна (конкретної етнічної групи)
- політика пам'яті – національна
- модель пам'яті – національна (за поширенням), націоналістична (за змістом)
- заклади – національні

2. Радянський чи совєцький

Останнім часом поширюється використання терміна «совєцький» для опису явищ, пов'язаних із колишнім СРСР. Як би не ставитися до самого політичного режиму, слід визнати, що впродовж радянського панування в українській мові усталився повний спектр термінів, пов'язаний із ним, у тому числі й «радянський». Це відрізняється від ситуації з короткочасним пануванням нацистського режиму в Україні, упродовж якого усталених українських аналогій німецьким назвам не з'явилося. Тож у концепції в контексті історії СРСР усюди вживається термін «радянський».

3. Колаборація чи співпраця

У радянській історичній і політичній літературі на ознаку організацій та окремих осіб, які в той чи інший спосіб співпрацювали з нацистами під час Другої світової війни, використовувався термін «пособники». В українській літературі часів незалежності

поступово поширюється використання у цьому контексті терміна «колаборація». Автори цієї концепції виходять з того, що «пособництвом» за радянських часів називали занадто широке коло дій, включно зі звичайними способами виживання під час окупації, а по-друге – цей термін мав яскраво виражений оціночний характер і поєднувався у свідомості зі зрадою. Що стосується терміна «колаборація», то він у свідомості також поєднується з поняттям державної зради. Проте оскільки ані до, ані під час, ані після Другої світової війни Україна не мала справжньої власної державності, а її землі були почергово захоплені та в насильницький спосіб включені до складу інших держав, не може у принципі йтися про державну зраду мешканців України. Автори концепції вважають, що найбільш адекватним терміном для опису поведінки певних організацій та осіб за радянського, польського, нацистського та інших режимів є «співпраця». Чи мала вона злочинний характер, залежить від конкретних дій, а не від факту співпраці як такого.

4. Рухи Опору

Під час Другої світової війни на теренах України діяли такі рухи Опору:

- український *або* національний *або* націоналістичний
- радянський *або* комуністичний
- польський
- єврейський

Стосовно двох перших відкритим залишається питання коректної назви.

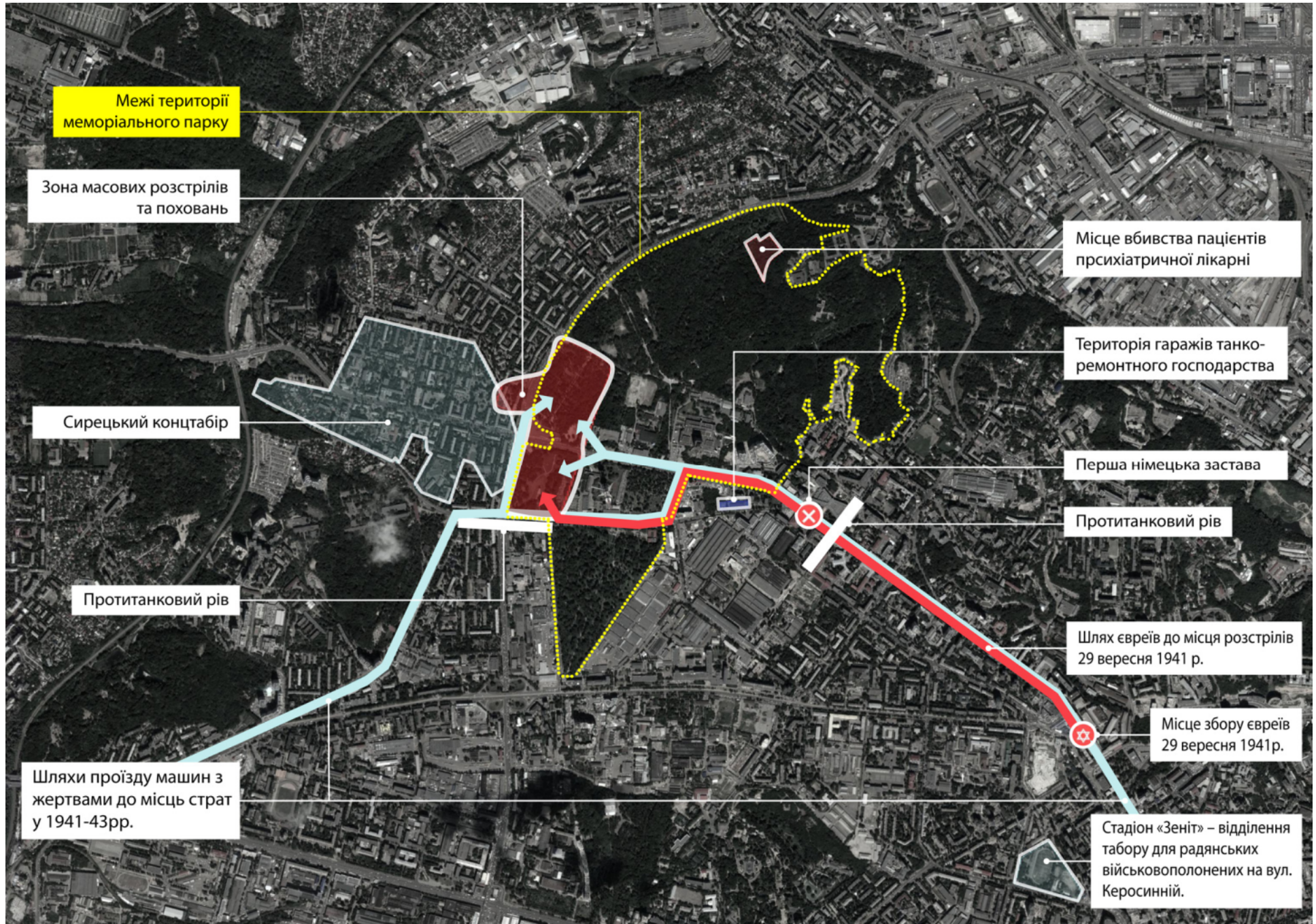
Якщо виходити з ідеології зазначених рухів, то виникають певні проблеми. Не всі відгалуження українського руху Опору сповідували класичну націоналістичну ідеологію. Це стосується і формувань, очолюваних у різний час Т. Бульбою-Боровцем, і формувань, створених бандерівською ОУН, у пізніший час їх діяльності. Так само й радянський рух Опору лише формально повністю перебував під керівництвом партійних структур. Насправді велика частина самодіяльного підпілля та, меншою мірою, партизанського руху, хоча й залишалася лояльною радянському режиму, але не сповідувала комуністичної ідеології.

Автори концепції вважають, що в даному випадку варто виходити з політичних цілей цих рухів. Слід іменувати їх «український» та «радянський», адже прагнули вони, відповідно, створення української незалежної держави або відновлення держави радянської. Метою польського руху Опору було відновлення польської незалежної держави в довоєнних кордонах, а єврейського – порятунком євреїв, яких переслідували та знищували нацисти.

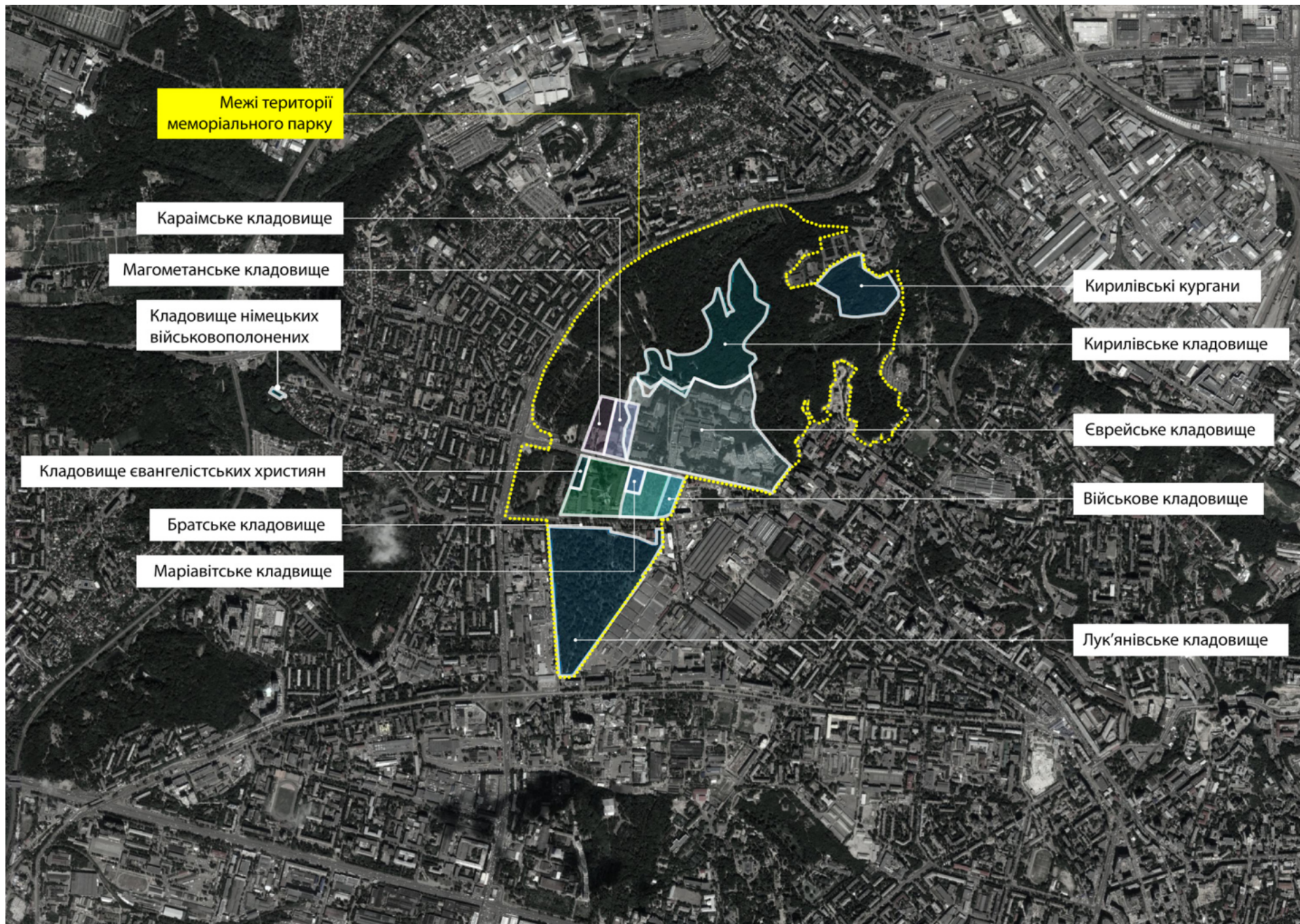
Стосовно того, чи не краще називати українській рух Опору «національним», питання стоїть в ідеологічній, а не у змістовній площині. Адже надаючи йому таку назву, ми підкреслюємо, що польський і радянський рухи Опору національними, з українського погляду, не були, позаяк репрезентували інші держави. Проте на період Другої світової війни ані загально визнаної Української держави, ані, відповідно, української політичної нації не існувало. Із тими ж державними утвореннями, що були/залишалися проголошеними (УНР, гетьманська держава, Українська держава уряду Я. Стецька), асоціювали себе лише окремі частини українського руху Опору. Таким чином, назва «національний» для українського руху Опору часів Другої світової війни має значною мірою ретроспективний та ідеологізований характер.

Графічні матеріали

Територія масових розстрілів 1941–1943 рр.

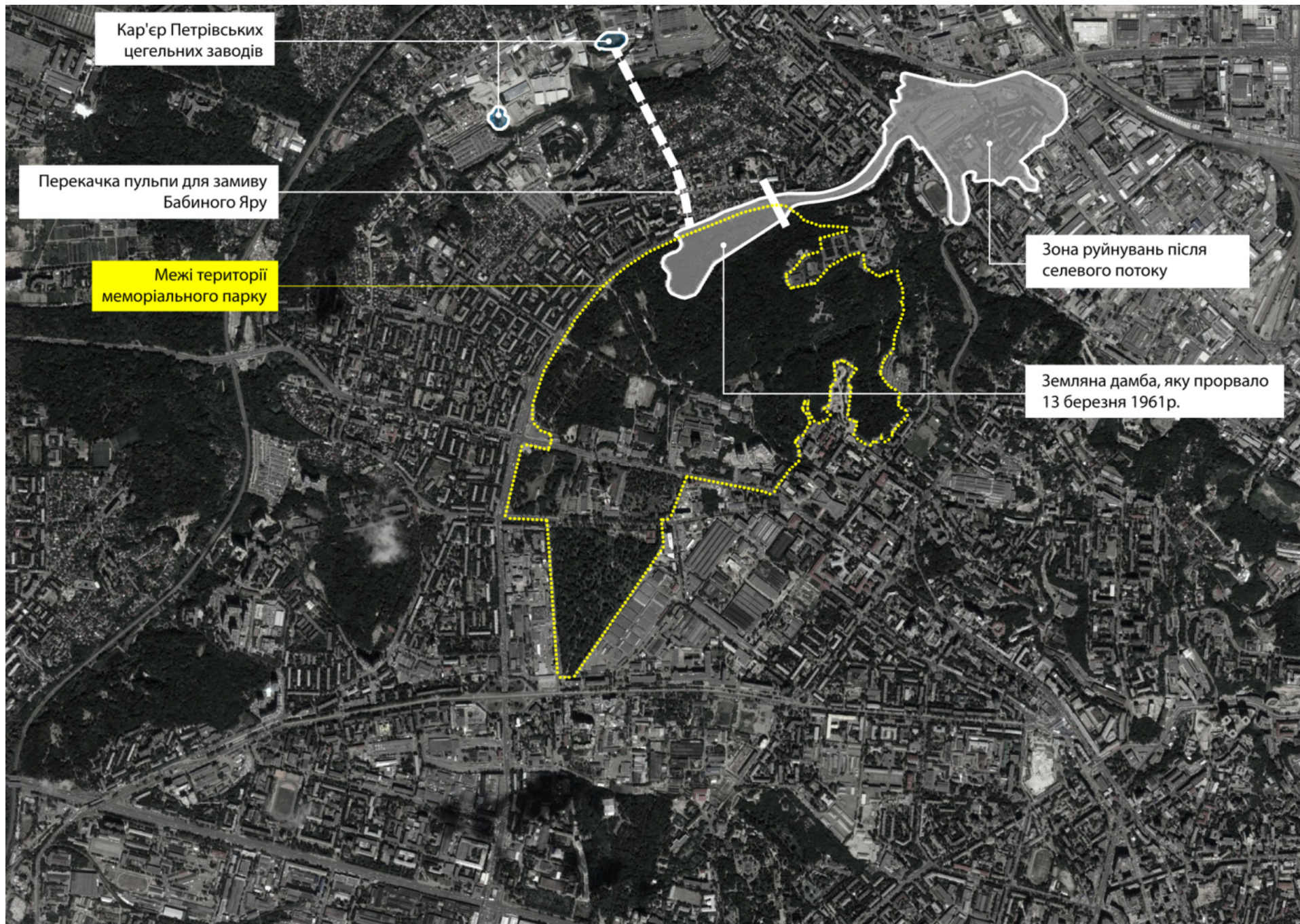

Території кладовищ

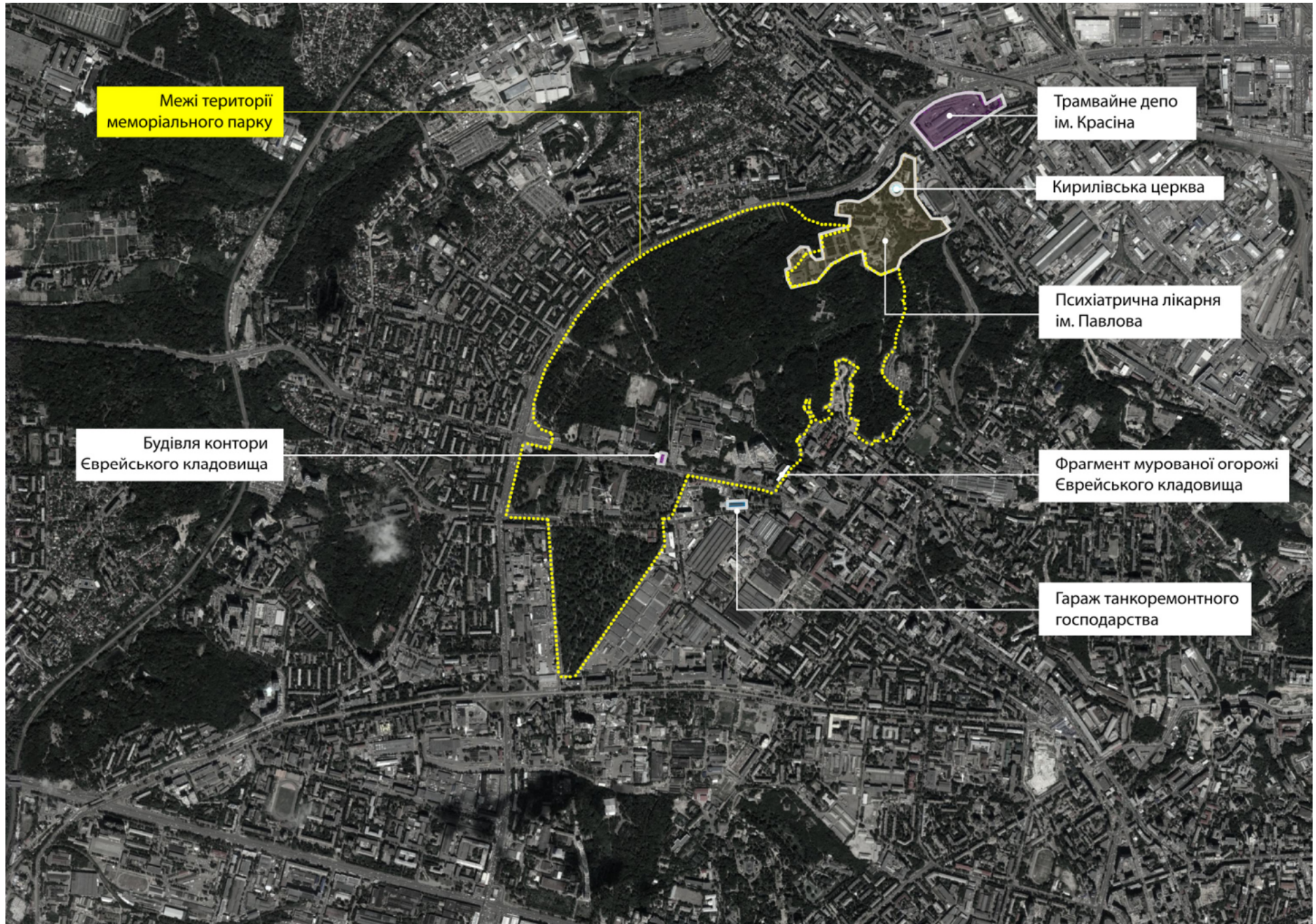

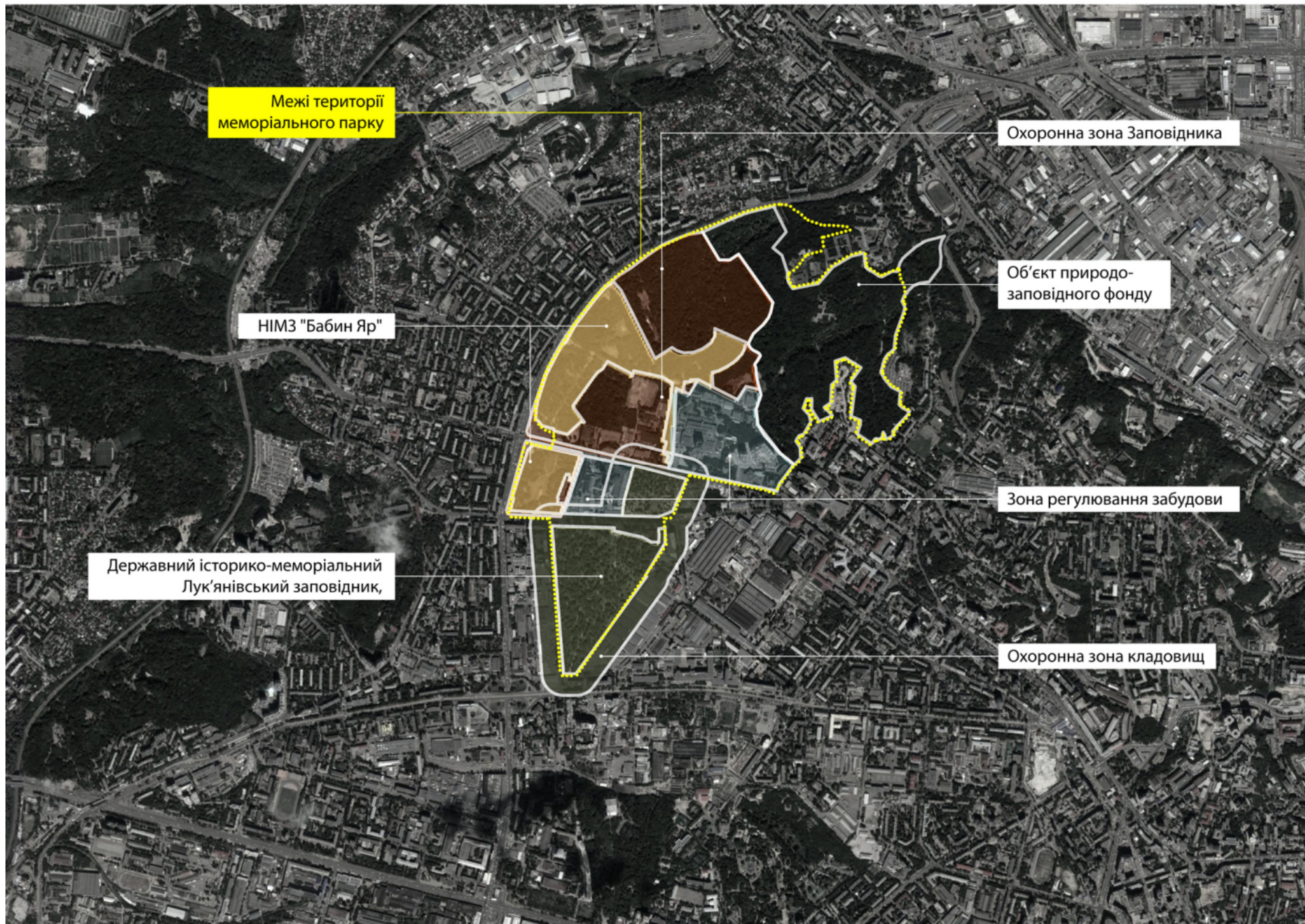
Куренівська трагедія 1961 р.

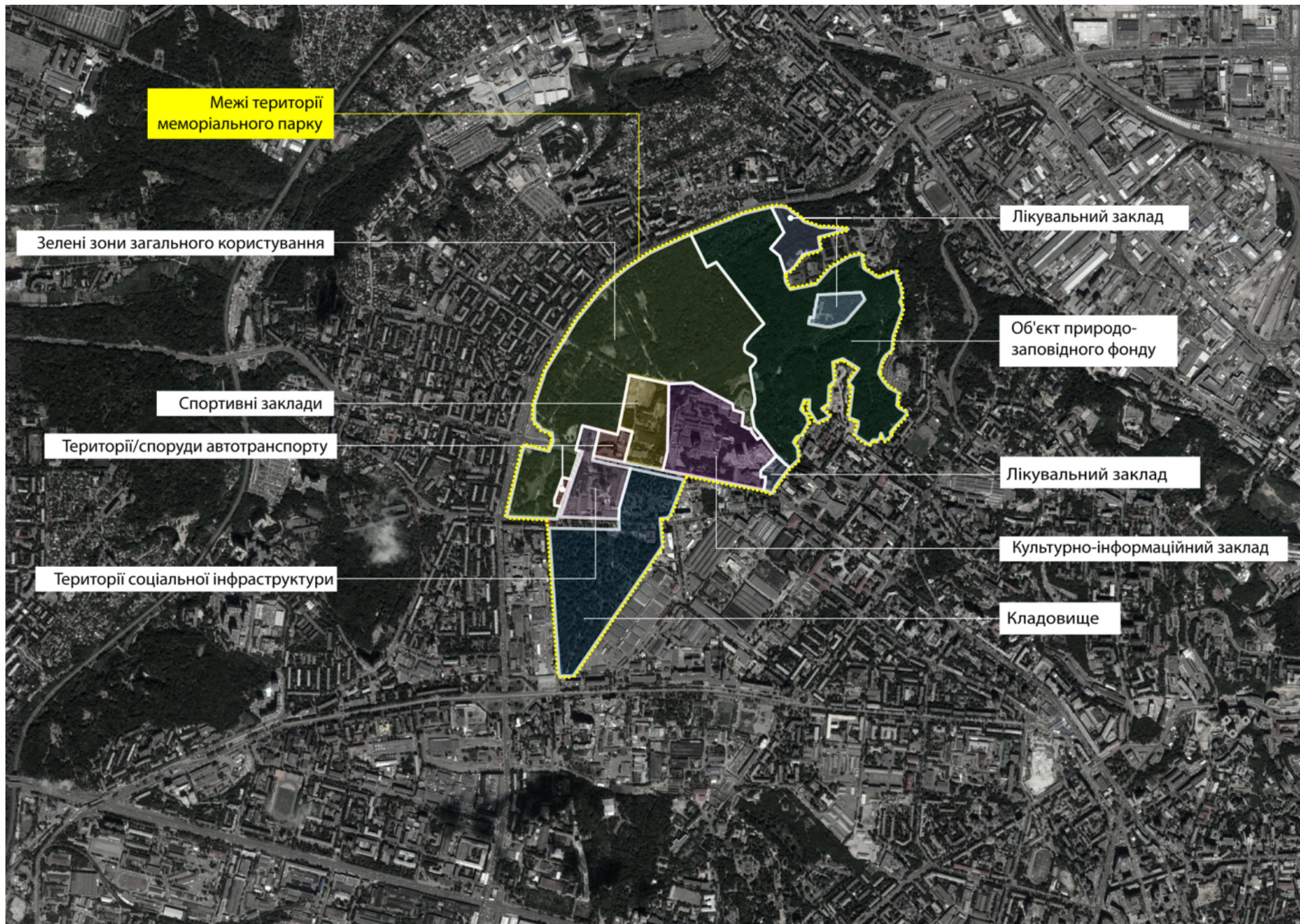
Історичні об'єкти

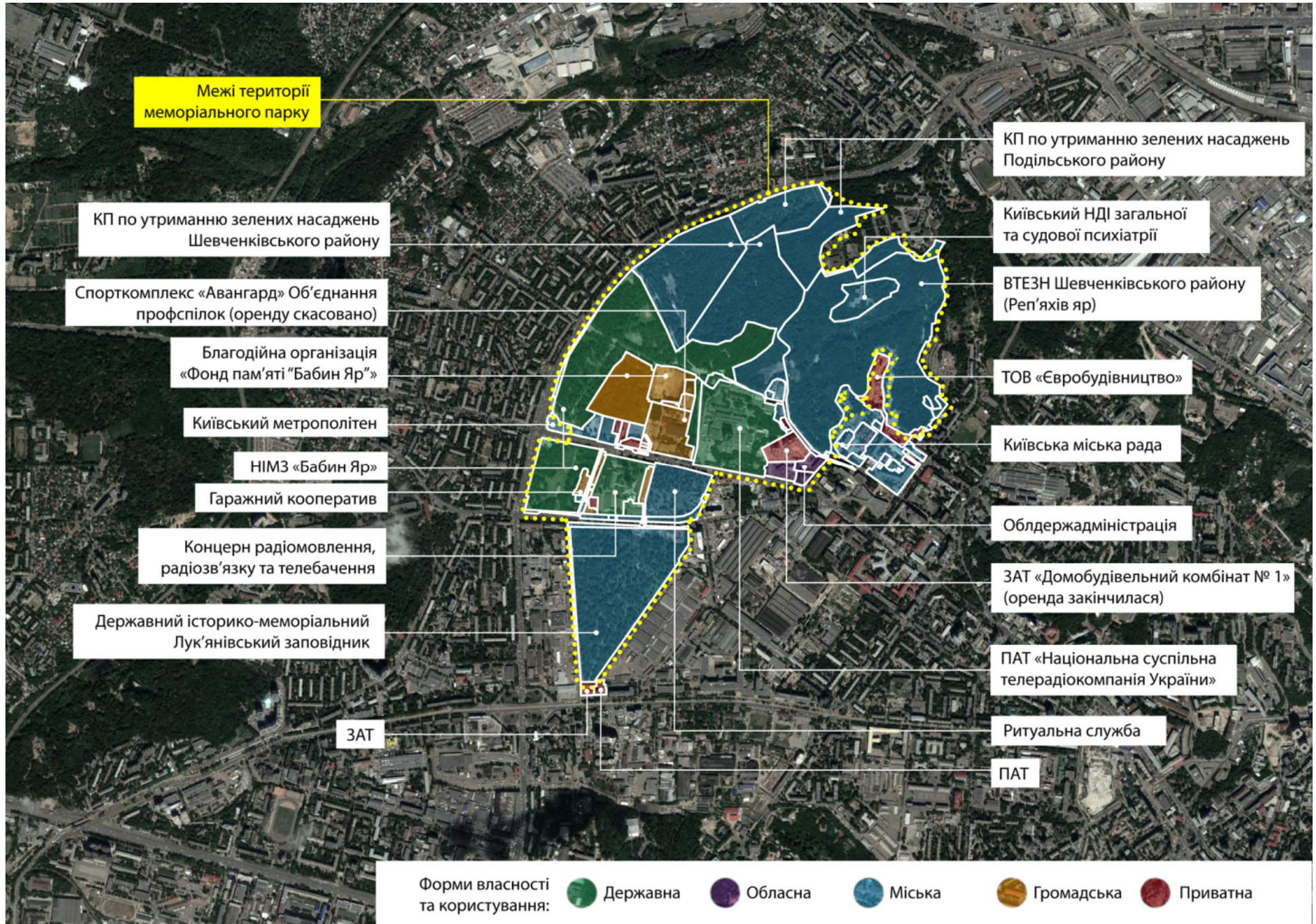
Охоронні зони

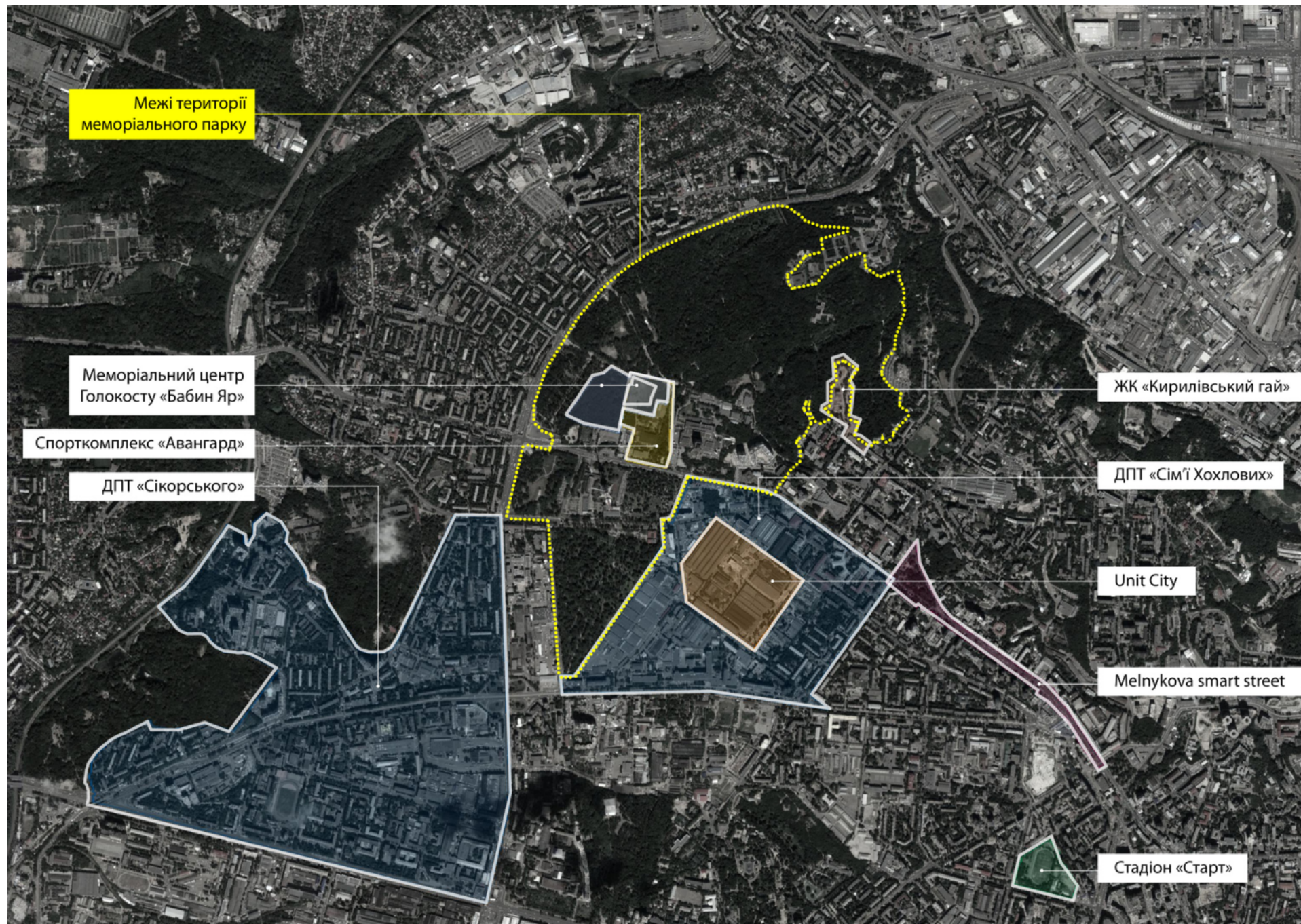
Функціональне зонування згідно з Генеральним планом Києва до 2020 р.

Юридичний статус земельних ділянок

Містобудівні проекти

Ділянки для зведення музею

